مجــله علــمی پـــوهنتون ســـلام

https://salam.edu.af/magazine/14

د شورا جوړښت، حکم، کیفیت او الزامیت

پوهنوال دکتور مصباح الله عبدالباقی[1]

لنډیز

په دې څېړنه کې د شورا او شورائیت مهمه مسئله څېړل شوې ده. شورا په اسلام کې د ټولنیز ژوند بنسټ دی او د دې بنسټ اهمیت هغه مهال لا پسې ډېرېږي کله چې د ټولنې د ډېرو وګړو او سیاسي مسئلو پورې تړاو ولري. شورا یو شرعي واجب دی او پر دې د اسلامي امت د علماوو اجماع ده. اسلام د شورا لپاره ډېر پراخه ډګرونه ټاکلي دي، او د مشوره ورکوونکي لپاره یې هم ځانګړني ټاکلي دي. د شورا د کیفیت په اړه د شریعت لارښوونه دا ده چې د ټولنیزو مسئلو په اړه شورا باید په ټولیزه توګه سرته ورسېږي. په اوسنیو حالاتو کې چې په اسلامي نړۍ کې مجتهد حاکمان نشته، نو د اسلامي شریعت حکم دا دی چې د شورا پرېکړې بایـد الزامـي وي. له شورا وروسته باید پرېکړهپه اکثریت وشي ځکه اکثریت د اسلامي فقهې له نظره د ترجیح یـوه بنسـټیزه وسـیله ده او د شورائیت په حالت کې پرېکړو ته د رسېدلو لپاره همدا یواځینی لاره ده. کـه پـه اوسـنیو شرایطو کـې پـه همدې شرعي طریقه او د نورو شرعي معیارونو په نظر کې نیولو سره شورائیت حـاکم شي، نـو ډېـرې سـتونزې بـه هوارې شي. دا او دې ته ورته موضوعات په دې څېړنه کې څېړل شوي دي.

1- عضو کادر علمی پوهنحی شرعیات و رئیس پوهنتون سلام.

+93771694474:

: Misbah.abdulbaqi@gmail.com

معلومات مقاله

تاریخ نشر: 1403/06/16

شماره مقاله در ژورنال: 01

تعداد صفحات: 42

شماره نوبتی مجله: 15

کلید واژه ها

شورا، د شورا کیفیت، د شورا ډګرونه، د شورا الزامیت، په اکثریت پرېکړه

معلومات مجله:

مجله علمی پوهنتون سلام، نشرات خویش را از سال 1390 هـ.ش آغاز نموده و دست آورد های زیادی در این زمینه دارد، در ادامه سلسله فعالیت های خویش به تاریخ 1401/03/22 اعتبار نامه خویش را به عنوان یکی از معتبرترین مجله از وازرت محترم تحصیلات عالی کشور به دست آورد.

آدرس: افغانستان، کابل، ناحیه چهارم، کلوله پشته، چهار راهی قلعه بست (گل سرخ)، پوهنتون سلام.

آدرس ارتباطی؛ ویب‌سایت: https://research.salam.edu.af , https://salam.edu.af/magazine **ایمیل**: https://salamjournal@salam.edu.af ، salamuk@salam.edu.af

شماره های تماس: +93703649505 و +93785351450

سریزه

الحمد لله رب العلمین والصلاة والسلام علی سید الأنبیاء والمرسلین و علی آله و أصحابه أجمعین، أما بعد.

د شورا قضیه ډېره مهمه ده او په دې اړه ډېر زیات نصوص راغلي دي، په ډېرو ځایونو کې یې په قرآن کریم کې عملي بېلګې هم وړاندې شوي دي، لکه د حضرت ابراهیم علیه السلام او د هغه د زوی حضرت اسماعیل علیه السلام ترمنځ محاوره او د الله تعـالی د حکـم د تطبیـق پـه اړه مشـاورت، همـدا راز د ملکه سبا او د هغې د قوم د مشرانو ترمنځ مشوره او محاوره او هغه صریح نصوص چې د شورا په اړه راغلي دي لـه چـا هـم پټ نـه دي، د دې تـر څنـګ د کورنیو مسایلو په اړه د شورا حکم د قرآن کریم په څو ځایونو کې یاد شوی دی.

همدا راز د رسول الله صلی الله علیه وسلم ټول ژوند په حقیقت کې د (**وشاورهم في الأمر**) او د (**و أمرهم شورى بينهم**) عملي تطبيق و، همدا راز د راشدينو خلفاووټول تعامل د همدې شورا پر بنسټ ولاړ و او په ډېر دقت سره يې د (**وأمرهم شورى بينهم**) او (**وشاورهم في الأمر**) حکمونه په عملي ژوند کې پلي کړي دي، دې ټولو روايتونو ته هر څوک په ډېره اسانۍ لاسرسی درلودلی شي، له دې امله مو د دې نصوصو په رڼا کې د شورائيت د اهميت د بيانولو څخه ډډه کړې ده.

دا نصوص او د پيغمبر عليه السلام او د راشدينو خلفاوو دا تعامل شورا ته د يو داسې ارزښت حيثيت ورکوي چې هر څوک چې په هر موقعيت کې قرار لري بايد التزام پرې وکړي، دا خبره ابوبکر بن العربي په ډېر قوت سره کوي، وايي: «**والمُشَاوَرَةُ أَصْلُ الدين، وسُنَّةُ الله في العالمين، ومُحَمَّدٌ أَوَّلُ مستشير، وجبريل أَوَّلُ ناصح، صلَّى الله عليهما**»[1]. مشوره د دين بنسټ دی او په مخلوقاتو کې د الله تعالی يو ټولنيز قانون دی، په دې امت کې لومړنی مشوره اخيستونکی حضرت محمد صلی الله عليه وسلم وه او لومړنی مشوره ورکوونکی او نصيحت کوونکی حضرت جبريل عليه السلام و.

خو د هغه چا لپاره چې په سياسي او ټولنيز موقعيت کې قرار ولري او په دغو برخو کې مسؤوليت ور ترغاړې وي، په دې ارزښت باندې التزام ورته نور هم لازمي ګرځي، همدا خبره مشهور شافعي المذهبه فقيه امام نووي رحمه الله داسې کوي، وايي: «**ويتأكّدُ الأمرُ بالمشاورة في حقّ ولاة الأمور العامة، كالسلطان، والقاضي، ونحوهما**»[2]. د مشورې کولو حکم د هغه خلکو په حق کې چې ټولنيز مسؤوليتونه يې په غاړه دي نور هم لازمي ګرځي، لکه پادشاه، قاضي او داسې نور...

د افغانستان په اوسنيو شرايطو کې د دې ارزښت بيا را ژوندي کولو ته اړتيا ده او دا ځکه چې زموږ ډېر ټولنيز، سياسي، اداري، حقوقي او ډېرې نورې چارې د شورائيت د همدې ميکانيزم پورې تړلي دي، تر دې چې د هېواد استقرار، امنيت، د اسلامي امارت بقاء، يو موټی پاتې کېدل او د هېواد لپاره د سترو لاسته راوړنو چاره د واقعي شورائيت د ژوندي کولو سره تړاو لري.

سره له دې چې اوس هم شورائيت پلي کېږي، خو هغه يو داسې تطبيق دی چې د هغې په پايله کې د شورائيت شرعي مقاصد نه تر لاسه کېږي او نه هم هغه ټولنيز مصلحتونه ترلاسه کېږي چې د شورائيت پورې تړلي دي او کېدای شي دا له دې امله وي چې د شورا اړوند د ځينو مسئلو په اړه تصورات ډېر څرګند نه وي او يا د حنفي فقهې د مصادرو د يو لړ عبارتونو څخهپوهه سمه نه وي شوي او دا خبره ځکه کوم چې د هغه څه په پرېښودلو او سرغړونه کې قصد شامل نه وی چې هغه د اسلام حکم وبلل شي او نه قصداً د هغه څه مخالفت شته چې د معتبرو فقهاوو د فهم سره سم د قرآن کريم او پيغمبر عليه السلام د سنتو تشريح وګڼل شي او دا ځکه چې الحمدلله ټول مشران دې ته ژمن دي چې په اسلام به عمل کوي او تطبيقوي بهيباو دا خبره په ټولو ناستو کې په تکراري ډول سره ويل کېږي.

هغه مسئلې چې د شورا د تطبيق په اړه موږ ورسره په افغانستان کې مخ يو، له هغوی څخه دا يو څو مسئلې ډېرې مهمې او بنسټيزې دي، د بېلګې په توګه:

1. ايا په ټولنيزو مسئلو کې شورا يوازې يو مستحب کار دی؟ که د شخصي مسئلو د حکم سره توپير لري؟
2. که په انفرادي ډول د يو څو اشخاصو څخه د يوې مسئلې په اړه نظرونه واخيستل شي ايا دا په ټولنيزو مسئلو کې د شورائيت صحيح تطبيق ګڼل کېږي؟
3. ايا موږ د شورائيت يوازې په هغه ډول تطبيق باندې ملزم يو چې د پيغمبر عليه السلام او د خلفای راشدينو په وخت کې يې بېلګې وينو، که دا تطبيقات يوازې د هغه ډول تطبيقاتو په جواز باندې دلالت کوي او موږ د (لا عموم للفعل) پر بنسټ نور تطبيقات هم درلودلی شو؟
4. ايا موږ د شورائيت د څرنګوالي په اړه د پيغمبر عليه السلام او خلفای راشدينو د عملي تطبيقاتو او د فقهاوو د تصريحاتو څخه ځينې اصول استنباط کولی شو، که ځواب هو وي، نو دا اصول څه کېدلی شي؟
5. ايا د هېواد په کچه د سياستونو د تعيين، ټولنيزو، سياسي، حکومت دارۍ اړوند قضيو، قانون جوړونې او داسې نورو مسئلو په اړه د شورائيت د سم تطبيق لپاره د هېواد په کچه يو ځانګړی مجلس چې د ټولنې نماينده مجلس وي، درلودلی شو؟
6. که دا نماينده مجلس پرېکړې وکړي، ايا دا پرېکړې به د حاکم لپاره واجب التطبيق او لازمي وي که نه؟
7. ايا د شورائيت د پرېکړو د عدم الزاميت کومه تصريح چې د حنفي فقهې په کتابونو کې راغلې ده ايا هغه د مجتهد حاکم او قاضي لپاره نه ده؟
8. که د شورا د مجلس غړي د يوې قضيې په اړه سره اختلاف ولري او د ټولو هڅو سره هم د نظر يووالي ته نه رسېږي، په دې حالت کې د اکثريت پر بنسټ پرېکړه کېدلی شي؟

دا او داسې نور ډېر مسايل دي چې موږ يې په اړه څېړنې ته اړتيا لرو، له دې امله د دې اړتيا ليدل کېږي چې د شورا اړوند يو څه مفاهيم په ځانګړي ډول د حنفي مذهب د فقهاوو د عبارتونو او تصريحاتو په رڼا کې وڅېړو، همدا راز په دېاړه که په ځينو مسايلو کې اړتيا شي د نورو فقهي مذهبونونظريات

---

[1] - سراج المريدين في سبيل الدين، ابوبکر بن العربي ج ۳ ص ۳۵۶.

[2] - الأذكار، د امام نووي ليکنه ص ۳۲۴.

به هم راوړو ترڅو د هېواد په کچه د مسؤولینو ترمنځ د دې مهم میکانیزم په اړه د فهم نږدېوالی رامنځته شي، تر څو د شورا دا مهم اصل پـه صـحیح ډول تطبیق شي او د دې د نا سم تطبیق په پایله کې چې کومې ستونزې راولاړېدلی شي له منځه یوړل شي.

د شورا په اړه د څېړنو مخینه

په دې کې شک نشته چې د شورا او شورائیت په اړه ډېرې زیاتې لیکنې شوي دي او اوس هم خلک د دې اړتیا احساسوي چې په دې اړه نورې څېړنـې هم وشي، ځکه د شورا او شورائیت قضیه ډېره مهمه او بنسټیز ده، دې ته پاملرنه نه کول ټولنه د استبداد، د سلیقې د حاکمیت په گـډون د ډېـرو سـتونزو سره مخ کوي، همدا راز په دې کې د شرعي پولو څخه وراخوا زیاته مبالغه د تصمیم نیولو اهلیت له منځه وړي، نو دا قضیه ډېره مهمه ده، پـه دې اړه بایـد نورې لیکنې هم وشي.

تر دې مخه لیکل شوو کتابونو او مقالو سره زما د دې څېړنې توپیر شاید په محتوا کې ډېر نه وي، خو د څېړنې په مېتود کې دا څېړنـه د پخوانیـو څېړنـو سره بنسټیز توپیر لري، همدا راز په دې څېړنه کې ما هغه مشخصې پوښتنې ځواب کړې چې په اوسنیو شرایطو کې زموږ ملـت ورسره مـخ دی او د مطلـق شورائیت، د هغې اهمیت او د هغې د مجالسو لپاره د غړو د انتخاب او ډېر داسې نور موضوعات می لـه پامـه غورځـولي دي، ځکـه د دې څېړنـې بنسـټیز هدف د څه واقعي ستونزو معالجه ده چې زموږ ټولنه ورسره لاس او گریوان ده.

د څېړنې مېتود او تگلاره

د بحث او څېړنې مېتودونه او تگلارې د څېړنې د هدف پر بنسټ د یوې څېړنې څخه بلې څېړنې ته تـوپیر لـري، د شریعت اړونـد پـه ځینـو څېړنـو کـې څېړونکي او لیکوالان د شریعت د مصادرو څخه خپل فهم لوستونکو ته وړاندې کوي چې دا د یو شمېر خلکو لپاره د منلو وړ وي، خو که یو شمېر خلـک د نصوصو او د شریعت د مصادرو څخه د څېړونکي په فهم اعتماد نه کوي په دې صورت کې بیـا لیکـوال او څېړونکـی مجبـورېږي چـې پـه دې اړه د شرعي نصوصو او د شریعت د مصادرو څخه د هغو فقهاوو او پخوانیو علماوو فهم په خپل بحث کې منعکس کـړي، چـې د لوسـتونکو لپـاره د منلـو وړ وي، پـه دې څېړنه کې له همدې دویمې تگلارې څخه کار اخیستل شوی دی، دا ډول څېړنې مخاطب سره یوې پایلې ته د رسېدلو لپـاره سرتـه رسـېږي او دا مېتـود د دې هدف د لاسته راوړلو لپاره گټور دی.

له همدې امله په دې څېړنه کې د حنفي فقهې د معتبرو کتابونو څخه په استفادې او د مذهب د معتبرو فقهـاوو د څرگنـدونو او عبـارتونو پـه رڼـا کـې د موضوع اړونده مسئلې څېړل شوي دي او په داسې عبارتونو بسنه شوې ده چې هغه په مسئله کې صریح دي. په څېړنه کې د انساني توان سره سم هڅه شوې ده چې د شورا په اړه د شریعت درست فهم وړاندې کړی شي، خو له دې امله چې انساني او بشري هڅې همېشه نیمگړتیاوې لري، نودا څېړنه هم د دې قاعدې څخه مستثنی نه ده، نو په دې څېړنه کې چې څه حق وي هغه د الله تعالی په توفیق ممکن شوي او څه چې په کې نـا سـم افکـار وي د هغـه څخه د الله تعالی شریعت پاک او مبرا دی او هغه به د انساني سهوې پایله وي او د درنو لوستونکو څخه مې هیله دا ده چې داسې سهوې را په گوته کـړي تر څو یې اصلاح وکړی شو.

شورا څه ته وایي؟

شورا د عربي ژبې لفظ دی، او په عربي ژبه کې په څو معناگانو راغلې ده:

1. هغه اشاره چې له هغه څخه څه شی فهم کړی شي، لکه په عربي کې چې وایي «**أشار إليه بيده**» په لاس یې ورته اشاره وکړه، په شورا کې هـم مناقشه د دې لپاره سرته رسېږي چې د یوې مسئلې په اړه یو صحیح نظر ته ورسېږي.
2. د شودو د را پرېخودلو لپارهڅاروی مخکې وروسته کولو او وړلو او راوړلو ته په عربي ژبه کـې شـوری ویـل کېـږي، لکـه عـرب چـې وایـي: (**شرت الدابة**) څاروی مې مخکې وروسته کړ، په شورا کې هم خبرې سره د دې لپاره تبادله کېږي چې درسته نظر ترې را وویستل شي.
3. یو چا ته د مراجعې په معنی هم راځي، لکه په عربي ژبه کې چې ویل کېږي (**شاورته في كـذا، واستشرته**) د دې معنـی دا ده چـې مـا ورتـه مراجعه وکړه تر څو یې نظر معلوم کړم، او همدا د شورا حقیقت هم دی.
4. د شهدو را جمع کولو ته هم په عربي ژبه کې شورا ویل کېږي لکه وایي: (**شرت العسل**) عسل مې را ټول کړل، او په شورا کې هـم د خلکـو تـر ټولو د ښو افکارو د را ټولولو کوښښ کېږي.

المشورة: اسم دی، دا په عربي ژبه کې په دوه تلفظونو ویل شوی دی (المَشْوَرة) د میم په فتحې، د شین په سکون او د واو پـه فتحـې سره لکـه مـوږ یـې چې په پښتو کې تلفظ کوو او (المَشُوَرَة) د شین په ضمې او د واو په سکون سره د (معونة) په وزن باندې. او د «شوری» لفـظ یـا اسـم دی او معنـی یـې ده هغه شی چې مشوره په کې کېږي او یا مصدر دی، چېد نظرونو تبادلې او د مسئلو په اړه د بحث پروسې ته ویل کېږي[1].

د شورا اصطلاحي تعریف

د شورا په اصطلاحي تعریف کې همدا لغوي معناگانې په نظر کې نیول شوي دي، له همدې امله یې امام ابوبکر بن العـربي داسـې تعریـف کـوي: «**أَنَّ الْمُشَاوَرَةَ هِيَ الِاجْتِمَاعُ عَلَى الْأَمْرِ لِيَسْتَشِيرَ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ صَاحِبَهُ وَيَسْتَخْرِجَ مَا عِنْدَهُ، مِنْ قَوْلِهِمْ: شُرْت الدَّابَّةَ أَشُـورهَا إذَا رُضْـتهَا لِتَسْـتَخْرِجَ**

[1] - المصباح المنير في غريب الشرح الكبير، تأليف: أحمد بن محمد بن علي الفيومي ثم الحموي، أبو العباس (ت نحو 770 هـ)، چاپوونکې اداره: المكتبة العلمية – بيروت، بدون تاريخ.

أَخْلَافَهَا»[1]. مشوره د يوې مسئلې په اړه راټولېدل، چې هر يو د خپل ملګري سره تبادل نظر وکړي او هغه سره چې کوم افکار دي هغه ترې تر لاسه کړي او دا د (شرت الدابة) څخه اخيستل شوى، معنى يې دا ده چې ما څاروى مخکې او ورسته يوړ راوړ تر څو يې شيدې راشي. د ابوبکر بن العربي په دې عبارت کې د شورا په تعريف کې «**هي الاجتماع على الأمر**» باندې ټينګار شوى دى، معنى يې دا ده چې شورا به په ټوليز ډول سرته رسېږي.

په معاصرو خلکو کې د شورا پروسې ته په کتلو هر چا د شورا يو تعريف کړى دى، خو يو د هغه تعريفونو څخه چې عام تعريف دى او ټولو انواعو ته شامل دى د دکتور توفيق الشاوي دى، هغه وايي: "**استخراج الرأي بمراجعة البعض إلى البعض**"[2]. شورا يو بل سره د مناقشې په پايله کې نظر ته رسېدل دي.

له دې امله چې موږ د شورا همدا عامه معنى په نظر کې لرو او دا څرګنده ده نو د بېلابېلو تعريفونو په راوړلو د لوستونکي په ذهن کې تشويش را پيدا کول نه غواړو.

سره له دې چې يو شمېر خلک د شورا، مشورې، استشارې او داسې نورو ترمنځ په تفاوت قايل دي، شورا هغې ته وايي چې پايلېې ملزمې وي او استشاره او مشوره هغې ته وايي چې پايلې يې ملزمې نه وي، ځينو بيا د دې سرچپه خبره کړې ده.

همدا راز څوک شورا هغه مناقشه او محاوره ګڼي چې د ملت او امت اړونده مسئلو په اړه تر سره شي او هغه څه چې د شخصي- فردي او وړو کورنيو مسئلو په اړه تر سره کېږي هغې ته مشوره او استشاره وايي، خو موږ په دې څېړنه کې دا توپيرونه په نظر کې نه دي نيولي، شورا، مشوره، شورائيت او استشاره مو ټول په يوه معنى باندې اخيستي دي.

د شورا او مشورې کولو حکم

له دې امله چې شورا د اسلام يو عام اررښت دى، اسلام د ژوند په ټولو اړخونو کې د شورا او مشورې په تطبيق تأکيد کوي، هغه که د ژوند سياسي اړخ دى او که د ژوند نور ټولنيزاو فردي اړخونه دي، خو د ژوند په ځيو اړخونو کې د مشورې پرېښودل عام فساد او زيانونه رامنځته کوي او فردي مسايلو او اړخونو کې بيا دا زيانونه کم وي، نو د مشورې له اړخه قضيې په دوه ډوله دي:

لومړى: فردي قضيې

فردي او شخصي قضيې هغه دي چې پراخې ټولنيزې اغېزې پرې نه مرتبېږي، بلکې د ډېرو محدودو کسانو پورې تړاو ولري، لکه د يو ماشوم لپاره د مور د شيدو د ورکولو او د شېدو څخه د پرې کولو قضيه، يا د يو چا د شخصي تجارت او يا خپلوى قضيه، دا او دا ډول نورې قضيې شخصي- او فردي قضيې شمېرل کېږي، د دې ډول قضيو په اړه په احاديثو او آثارو کې خلک د خپلو فردي او شخصي ګټو او مصلحتونو لپاره شورا او مشورې ته هڅول شوي دي، همدا راز په کورنۍ کې دننه د ځينو مسئلو د حل لپاره په قرآن کريم کې شورا يو ښه وسيله ګڼل شوې ده، خو دا يو مستحب کار دى او په فقهي مذهبونوکې چا ورته الزامي حيثيت نه دى ورکړى، په دې اړه امام نووي رحمه الله په صراحت سره دا توپير يادوي وايي:"**واعلم أنه يُستحبّ لمن همّ بأمرٍ، أن يُشاورَ فيه مَن يثقُ بدينه وخبرته وحذقه، ونصيحته ووَرَعِه وشفقتيه. ويُستحبّ أن يُشاور جماعة بالصفة المذكورة، ويستكثر منهم، ويعرّفهم مقصودَه من ذلك الأمر، ويُبيِّن لهم ما فيه من مصلحة ومفسدةٍ إن علم شَيْئاً مِنْ ذلك، ويتأكدُ الأمرُ بالمشاورة في حقّ ولاة الأمور العامة كالسلطان والقاضي ونحوهما**"[3].

پوهه شه چې هغه څوک چې د کوم کار کولو اراده وکړي هغه لپاره دا مستحب دي چې د هغه چا سره مشوره وکړي چې د هغه په دين، تجربې، عقل، خيرخواهۍ، تقوا او شفقت باندې اعتماد ولري، دا ورته مستحب دي چې د همدې ځانګړتياوو درلودونکي يو جماعت سره مشوره وکړي او د زيات شمېر خلکو سره دې مشوره وکړي، هغوى ته دې د مشورې څخه خپل هدف واضح کړي او په دې کې چې کوم ګټه او زيان دى هغه دې ورته بيان کړي که دا شيان ورته معلوم وي. د مشورې دا حکم د عامو مسؤوليتونو درلودونکو خلکو لکه پادشاه، قاضي او دې ته ورته نور خلکو باندې نور هم اړين او لازمي دى.

په دې عبارت کې د فردي قضيو په اړه مشورې ته امام نووي رحمه الله مستحب وويله او د عامو مسؤوليتونو درلودونکو لپاره يې مشوره مؤکده او لازمي ښودلې ده.

دويم: ټولنيزې قضيې

دلته يوې مهمې قضيې ته اشاره کول غواړم او هغه دا چې زموږ په فقهي تراث کې د شورا او شورائيت بحث د قضا په باب کې د قاضي د مسؤوليتونو په ضمن کې شوى دى، سره له دې چې يو شمېر فقهاء لکه امام سرخسي او نور بيا په دې ضمن کې اشاره کوي چې دا حکم هغه ټولو خلکو ته شامل دى چې «الولاية العامة» يعنې ټولنيز مسؤوليتونه يې تر غاړې وي او دا له دې امله چې قضا همعام ولايت (ټولنيز مسؤوليت) دى او د حاکم منصب هم

---

[1] - أحكام القرآن، تأليف: القاضي محمد بن عبد الله أبو بكر بن العربي المعافري الاشبيلي المالكي (ت 543هـ)، تحقيق وتعليق: محمد عبد القادر عطا، چاپوونکې اداره: دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان، دريم چاپ، کال: 1424 هـ - 2003 م. ج ١ ص 389.

[2] - فقه الشورى والاستشارة، دكتور توفيق الشاوي، دار الوفاء، المنصورة، مصر، الطبعة الثانية عام 1992م ـ 1413. ص ٥١.

[3] - حلية الأبرار وشعار الأخيار في تلخيص الدعوات والأذكار المستحبة في الليل والنهار، چې په (الأذكار النواوية) مشهور دى، تأليف: أبو زكريا، يحيى بن شرف النواوي (631 - 676 هـ) تحقيق او اهتمام: بَسّام عبد الوهّاب الجابي [ت 1438 هـ]، نشروونکې اداره: الجفان والجابي للطباعة والنشر - دار ابن حزم للطباعة والنشر، لومړى چاپ، د چاپ کال: 1425 هـ- 2004 م. ص ٥١٨.

همداسې عام ولایت او مسؤولیت دی او د ټولو عامه ولایتونو(ټولنیزو مسؤولیتونو) حکم یو شان دی، له همدې امله کله چې د فقهاوو عبارتونه او نصوص نقل کېږي هغه به هماغه وي چې د قضا په ضمن کې یې د ولایت عامه حکم بیان کړی دی.

د ولایت عام او ټولنیزو قضیو کې په مسؤولینو باندې شورا کول لازم دي او دا د الله تعالی حکم دی، په دې باندې فقهي مذاهب متفق دي، سره له دې چې یو شمېر لیکوالان یې د استحباب قول قتادة بن دعامة الدوسي، محمد بن اسحاق بن یسار، امام محمد بن ادریس الشافعي[1] او د بصرې مشهور زاهد او عالم ربیع بن صبیح البصري ته منسوبوي، خو دا له دې امله درست نه دی، چې د دوی وینا د رسول الله صلی الله علیه وسلم په اړه ده، چې د (وشاورهم) امر د رسول الله صلی الله علیه وسلم په حق کې په استحباب باندې حمل دی نه په وجوب باندې[2]، ځکه خو د امام شافعي رحمه الله خپل عبارتونه او د هغه مذهب د معتمدو علماوو لکه امام نووي او امام رازي عبارتونه چې لږ وروسته به یې ولولو په دې دلالت کوي چې د حاکمانو او د ټولنیزو چارو د مسؤولینو په اړه د (وشاورهم) امر په وجوب باندې دلالت کوي.

د جمهورو علماوو نظر د شورا وجوب دی

د حاکم او قاضي لپاره مشوره کول یو داسې حکم دی چې د مذهبونوپر بنسټ په دې کې اختلاف نه شي راتللی، ځکه د علماوو په اصطلاح مشوره کول د دین د بنسټیزو قضیو له جملې څخه ده او یو شمېر علماوو یې په وجوب باندې اجماع نقل کړې ده[3]. تر دې چې اکثره علماء په دې نظر دي چې، سره له دې چې حضرت رسول اکرم صلی الله علیه وسلم ته وحې راتله او الله تعالی ورته نېغ په نېغه لارښوونه کوله، خو بیا هم په مشوره کولو مکلف و، دا خبره حنفي علماء هم کوي او مالکي او شافعي المذهب علماء یې هم کوي، دلته یوازې د امام سرخسي دا عبارت لولو، هغه وايي: "**والدليل عليه أنه كان مأمورا بالمشاورة مع أصحابه، قال تعالى: (وشاورهم في الامر) وقد صح أنه كان يشاورهم في أمر الحرب وغير ذلك**"[4].

د دې خبرې دلیل چې رسول الله صلی الله علیه وسلم د خپلو اصحابو سره په مشوره کولو مکلف و، د الله تعالی دا وینا ده چې فرمايي: (**وشاورهم في الأمر**) او په صحیح روایاتو کې ثابت دي رسول الله صلی الله علیه وسلم به د صحابه کرامو سره په جنګي قضیو کې او همدا راز په نورو قضیو کې مشورې کولې.

دا خبره ابو بکر بن العربي مالکي او امام نووي شافعي هم کوي. بلکې د مشهور مفسر ابن عطیة الأندلسي د وینا سره سم خو دا یوه اجماعي مسأله ده، هغه وايي: «**والشورى من قواعد الشريعة وعزائم الأحكام ومن لا يستشير أهل العلم والدين فعزله واجب هذا ما لا خلاف فيه، وقد مدح الله المؤمنين بقوله " وأمرهم شورى بينهم " وقال النبي صلى الله عليه وسلم: (ما خاب من استخار ولا ندم من استشار)**»[5]. شورا د شریعت د اصولو او د ثابتو او محکمو احکامو له جملې څخه ده او هغه حاکم او مسؤول چې د علماوو او دیندارانو سره مشوره نه کوي د هغه عزل واجب دی او دا یوه داسې قضیه ده چې په دې کې هیڅ اختلاف نشته، الله تعالی مؤمنان په همدې ستایلي دي چې فرمايي: (**وأمرهم شورى بينهم**) د هغوی معاملات ټول د شورا

---

[1] - له همدې امله کله چې امام شافعي رحمه الله د پیغمبر علیه السلام څخه وروسته د حکامو په اړه د شورا حکم بیانوي په هغه کې وايي: «باب المشاورة (قال الشافعي): قال الله تبارك وتعالى {وشاورهم في الأمر} (أخبرنا الربيع) قال (أخبرنا الشافعي) قال أخبرنا ابن عيينة عن الزهري قال: قال أبو هريرة «ما رأيت أحدا أكثر مشاورة لأصحابه من رسول الله صلى الله عليه وسلم» وقال الله عز وجل {وأمرهم شورى بينهم} (قال الشافعي): قال الحسن إن كان النبي صلى الله عليه وسلم لغنيا عن مشاورتهم ولكنه أراد أن يستن بذلك الحكام بعده إذا نزل بالحاكم الأمر يحتمل وجوها، أو مشكل انبغى له أن يشاور ولا ينبغي له أن يشاور جاهلا لأنه لا معنى لمشاورته ولا عالما غير أمين فإنه ربما أضل من يشاوره ولكنه يشاور من جمع العلم، والأمانة وفي المشاورة رضا الخصم، والحجة عليه». وګورئ: الأم، تأليف: الشافعي أبو عبد الله محمد بن إدريس بن العباس بن عثمان بن شافع بن عبد المطلب بن عبد مناف المطلبي القرشي المكي (المتوفى: 204هـ)، نشرورنکې اداره: دار المعرفة، بيروت، د چاپ کال: ۱۹۹۰م ۱۴۱۰هـ ق.

[2] - په دې اړه د امام قرطبي عبارت واضح دی، چې دا اختلاف یوازې د پیغمبر علیه السلام په اړه وه، هغه وايي: «واختلف أهل التأويل في المعنى الذي أمر الله نبيه عليه السلام أن يشاور فيه أصحابه ؛ فقالت طائفة : ذلك في مكائد الحروب ، وعند لقاء العدو ، وتطييبا لنفوسهم ، ورفعا لأقدارهم ، وتألفا على دينهم ، وإن كان الله تعالى قد أغناه عن رأيهم بوحيه. روي هذا عن قتادة والربيع وابن إسحاق والشافعي». د هغه علت په اړه چې له امله یې الله تعالی خپل پیغمر علیه السلام ته د خپلو صحابه کرامو سره د مشورې حکم کړی دی، د تفسیر علماء په خپلو کې سره اختلاف لري، یوه ډله وايي: چې دا د جنګي ترتیباتو، او د دښمن سره د مخ کېدو په وخت کې ورته دا حکم ورکړ شوی دی، او دا حکم یوازې د دې لپاره ورکړ شوی چې د هغوی زړونه خوشحاله کړي، د هغوی قدر او منزله لوړه کړي، او هغوی په خپل دین سره را ټول کړي، او دا له دې امله چې الله پاک خپل پیغمبر د وحي د نازلولو له لارې خپل پیغمبر د صحابه کرامو د نظریاتو او مشورې څخه مستغني کړی وه (یعنې پیغمبر علیه السلام ته وحي راتلله، او د وحي د راتللو په صورت کې پیغمبر علیه السلام د صحابه کرامو مشورې او نظر ته هیڅ اړتیا نه درلوده، مګر سره له دې یې هم استحبابا خپل پیغمبر د دې تیرو اسبابو له امله د صحابه کرامو سره د مشورې کولو حکم ورکړی وه) د د قتادة، ربیع، ابن اسحاق او امام شافعي څخه نقل شوی نظر دی. وګورئ: الجامع لأحكام القرآن، تأليف: أبو عبد الله، محمد بن أحمد الأنصاري القرطبي، تحقيق: أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش، چاپوونکې اداره: دار الكتب المصرية – القاهرة، دويم چاپ، کال، 1384 هـ - 1964 م. ج ۴ ص ۲۵۰.

[3] - موسوعة الإجماع في الفقه الإسلامي، تأليف: د دکتوراه د رسالو مجموعه چې په جامعة الملك سعود سعودي کې لیکل شوي دي، چاپوونکې اداره: الناشر: دار الفضيلة للنشر والتوزيع بالرياض، المملكة العربية السعودية، لومړی چاپ، کال (۲۰۱۲م څخه تر ۲۰۲۱م پورې). ج ۵ ص ۳۸۷. په دې کتاب کې وايي: «اتفقت الأمة على أن الشورى من قواعد الشريعة، وعزائم الأحكام». او بیا دا خبره د ټولو فقهي مذهبونو تر دې چې د ظاهریانو له کتابونو څخه هم نقل کوي.

[4] - تمهيد الفصول في الأصول، چې په أصول السرخسي مشهور دی، تأليف: الإمام أبو بكر محمد بن أحمد بن أبي سهل السرخسي (ت 483 هـ)، تحقيق: أبو الوفا الأفغاني، رئيس اللجنة العلمية لإحياء المعارف النعمانية [ت 1395 هـ]، چاپوونکې اداره: جنة إحياء المعارف النعمانية بحيدر آباد بالهند. ج ۲ ص ۲۵۰.

[5] - المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز چې په تفسیر ابن عطیة مشهور دی، تأليف: أبو محمد عبد الحق بن غالب بن عبد الرحمن بن تمام بن عطية الأندلسي المحاربي (ت 542هـ)، تحقيق: عبد السلام عبد الشافي محمد، چاپوونکې اداره: دار الكتب العلمية – بيروت، لومړی چاپ، کال 1422 هـ.ج ۱ ص ۵۳۴.

پر بنسټ روان وي او رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمايي: هغه څوک چې مشوره کوي هغه هيڅکله هم نه ناکامېږي. خو له دې سره بيا هم موږ د قضيې د اهميت له امله د مذهبونود فقهاوو نظرونه دلته وړاندې کوو.

لومړی: د حنفي فقهاوو نظر

حنفي فقهاء د هغه خلکو لپاره مشوره کول لازمه ګڼي چې ټولنيز مسؤوليتونه يې پر غاړه وي، په دې اړه الحاکم الشهيد په خپله هغه کتاب کې چې (الکافي نومېږي) او د امام محمد رحمه الله د ظاهر الرواية کتابونه يې په کې تلخيص کړي دي، وايي: "**فإن أشكل عليه شيء يشاور رهطا من أهل الفقه، فإن اختلفوا فيه نظر إلى أحسن أقاويلهم و اشبهها بالحق فأخذ به، فإن رأى خلاف رأيهم أحسن و أشبه بالحق قضى بذلك، و لا يعجل بالحكم إذا لم يتبين له الأمر حتى يفكر فيه ويشاور أهل الفقه**"[1].

که قاضي ته کوم شی په ښه ډول څرګند نه و، نو د اهل فقهې د يو ټولګي سره دې مشوره وکړي، که د هغوی (مشوره ورکوونکو) ترمنځ اختلاف و، نو د هغوی د اقوالو څخه چې کوم بهتر او د حق سره يې ورته والی درلوده، هغه دې انتخاب کړي، که د هغوی د نظر څخه پرته بل څه ورته بهتر او د حق سره مشابه ښکاره شول، نو په هغې دې پرېکړه وکړي، خو تر څو چې ورته قضيه بالکل څرګنده شوي نه وي د پرېکړې په صادرولو کې به تلوار نه کوي او تر هغې به پرېکړه نه صادروي چې ښه فکر يې نه وي کړی او د فقهاوو سره يې مشوره نه وي کړې. په دې عبارت کې د يو مجتهد قاضي لپاره هم د پرېکړې د صادرولو د مخه د مشورې حکم دی، دا خو لا پرېږده چې غير مجتهد قاضي او حاکم حکم به څه وي، هغوی خو بالطريق الأولى په دې کار مکلف دي.

د شورا د وجوب په اړه د مشهور حنفي عالم امام ابوبکر جصاص رازي عبارت ډېر صريح دی، هغه وايي: «**وأمرهم شورى بينهم يدل على جلالة موقع المشورة لذكره لها مع الإيمان وإقامة الصلاة ويدل على أنا مأمورون بها**»[2].

«**و أمرهم شورى بينهم**» د شورا په عظمت باندې دلالت کوي، ځکه الله تعالی د شورا يادونه د ايمان او د لمانځه د اقامې په سياق کې کړې ده او دا ايت په دې دلالت کوي چې موږ په مشوره کولو مکلف يو او په کوم شي چې انسان د الله له لورې مأمور شي هغه پرې په طبيعي توګه واجب وي.

امام طحاوي رحمه الله په خپل مختصر کې وايي: «**قال أبو جعفر: فإن أشكل عليه: شاور رهطًا من أهل الفقه... وذلك لقول الله تعالى: {وشاورهم في الأمر}. وقال: {وأمرهم شورى بينهم}. وقال: {فبشر عباد (17) الذين يستمعون القول فيتبعون أحسنه}**»[3]. ابو جعفر (طحاوي) وايي: که کومه قضيه ورته څرګنده نه وه، نو د فقهاوو د يوې ډلې سره دې مشوره وکړي او په دې دليل چې الله تعالی فرمايي «**وشاورهم في الأمر**» او په بل ځای کې فرمايي: «**وأمرهم شورى بينهم**» او په بل ځای کې فرمايي:{**فبشر عباد (17) الذين يستمعون القول فيتبعون أحسنه**}.

امام سرخسي رحمه الله وايي: «**قَالَ وَمُشَاوَرَةُ أُولِي الرَّأْيِ، وَفِيه دَلِيلٌ عَلَى أَنَّ الْقَاضِيَ، وَإِنْ كَانَ عَالِمًا فَيَنْبَغِي**[4] **لَهُ أَنْ لَا يَدَعَ مُشَاوَرَةَ الْعُلَمَاءِ، وَقَدْ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - أَكْثَرَ النَّاسِ مُشَاوَرَةً لِأَصْحَابِه - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ - يَسْتَشِيرُهُمْ حَتَّى فِي قُوت أَهْله وَإِدَامِهِمْ «قَالَ الْمَشُورَةُ تُلَقِّحُ الْعُقُولَ». وَقَالَ «- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - مَا هَلَكَ قَوْمٌ عَنْ مَشُورَة قَطُّ» وَكَانَ عُمَرُ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - يَسْتَشِيرُ الصَّحَابَةَ - رِضْوَانُ اللَّه عَلَيْهِمْ - مَعَ فِقْهِه حَتَّى كَانَ إذَا رُفِعَتْ إلَيْه حَادِثَةٌ قَالَ اُدْعُوا إلَيَّ عَلِيًّا وَادْعُوا إلَيَّ زَيْد بْن أَبِي كَعْبٍ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ - فَكَانَ يَسْتَشِيرُهُمْ، ثُمَّ يَفْصِلُ بِمَا اتَّفَقُوا عَلَيْه فَعَرَفْنَا أَنَّهُ لَا يَنْبَغِي لِلْقَاضِي أَنْ لَا يَدَعَ الْمُشَاوَرَةَ، وَإِنْ كَانَ فَقِيهًا**»[5].

د الکافي د عبارت «**ومشاورة أولي الرأي**» په اړه وايي: په دې کې دليل دی چې که قاضي عالم هم وي، نو ورته په کار نه ده چې د علماوو سره مشوره ترک کړي (يعنی مشاورت بايد وکړي) او پيغمبر عليه السلام د خپلو اصحابو (رضي الله عنهم) سره له هر چا زيات مشوره کوونکی و، تر دې چې د خپلې کورنۍ د خوراک او کتغ په اړه به يې هم د هغوی سره مشوره کوله او وايي چې مشوره (په نويو افکارو) عقلونه تغذيه کوي او پيغمبر عليه السلام فرمايلي دي: هغه قوم چې مشوره کوي هغه هيڅکله هم نه هلاکېږي. حضرت عمر رضي الله عنه به د صحابه کرامو رضوان الله عليهم اجمعين سره مشوره کوله سره له دې چې هغه يو فقيه انسان و، کله به چې ورته کومه قضيه يا حادثه وړاندې شوه، نو وه به يې ويل: ما ته علي کرم الله وجهه او زيد بن أبي كعب را

---

[1] - الکافي مخطوط ورقه ۲۸۲، خط يې واضح لوستل کېږي. د دې کتاب په مقدمه کې وايي: "قال أبول الفضل الحاکم رضي الله عنه: قد أودعت كتابي هذا معاني محمد بن الحسن رحمه الله في كتبه المبسوطة وما في الجوامع المؤلفة مع اختصار كلامه وحذف ما كرر من مسائله قاصدا تسهيل سبيل الراغبين في حفظه". هدف دا دی چې په دې کتاب کې راغلي عبارتونه غالبا د امام محمد بن حسن شيباني عبارتونه دي. د دې مخطوط تصوير په انټرنت باندې نشر شوی دی، او ما سره يې په کمپيوټر کې يوه نسخه شته دی.

[2] - أحكام القرآن، تأليف: أحمد بن علي أبو بكر الرازي الجصاص الحنفي (ت 370هـ)، تحقيق: عبد السلام محمد علي شاهين، چاپوونکې اداره: دار الكتب العلمية بيروت – لبنان، لومړی چاپ، کال: 1415هـ/1994م. ج ۳ ص ۵۱۰.

[3] - شرح مختصر الطحاوي، تأليف: أبو بكر الرازي الجصاص (305 - 370 هـ)، تحقيق: په ام القری پوهنتون کې د دکتوراه د محصلينو يوه مجموعه، چاپوونکې اداره: دار البشائر الإسلامية - ودار السراج، لومړی چاپ، کال 1431 هـ - 2010 م. ج ۸ ص ۲۴.

[4] - د ينبغي کلمة په ډېرو ځايونو کې د وجوب لپاره استعمالېږي، په دې اړه د رد المحتار دا څو عبارتونه لولو: رد المحتار(2/ 77): "وَالظَّاهِرُ أَنْ يَنْبَغِيَ هُنَا لِلْوُجُوبِ" و (4/ 208): "وَالظَّاهِرُ أَنْ يَنْبَغِيَ هُنَا بِمَعْنَى يَجِبُ" و (6/ 369): "وَأَفَادَ الْعَلَّامَةُ الْبِيرِيُّ أَنْ يَنْبَغِي مَعْنَاهُ الْوُجُوبُ هُنَا" و (6/ 371): "وَالظَّاهِرُ أَنَّ " يَنْبَغِيَ " هُنَا لِلْوُجُوب". حاشية رد المحتار، على الدر المختار: شرح تنوير الأبصار، تأليف: محمد أمين، الشهير بابن عابدين [ت 1252 هـ] چاپوونکې اداره: شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده بمصر، دويم چاپ، کال: 1386 هـ = 1966 م.

[5] - المبسوط، تأليف: محمد بن أحمد بن أبي سهل شمس الأئمة السرخسي (ت 483 هـ) تحقيق: ابو الوفاء الأفغاني، چاپوونکې اداره: مطبعة السعادة – مصر، بيا ترې دار المعرفة - بيروت، لبنان کاپي کړی، ج ١٦ ص ٧١.

وغواړئ، نو د دوی سره به یې مشوره کوله او بیا به یې د هغه قضیې په اړه هغه پرېکړه کوله چې دوی به پرې متفق شول، نو له دې څخه موږ ته جوته شوه چې که قاضي فقیه (مجتهد) هم وي د مشورې پرېښودل ورته درست نه دي.

امام سرخسي مخکې عبارت کې د مجتهد حکم یاد کړ، خو د غیر مجتهد حاکم او قاضي په حق کې د مشورې کولو حکم نور هم مؤکد او لازمي ګرځي، ځکه په دې حالت کې ورته همدا یوه لار پاتې کېږي، او دا له دې امله چې هغه مجتهد نه دی چې پخپله حکم استنباط کړي او حکم ته رسېدل اړین دي، نو باید چې د علماوو نظر ته مراجعه وکړي او یوې پایلې ته ورسېږي.

امام سرخسي وایي: «**فَإِنْ أَشْكَلَ عَلَيْهِ شَاوَرَ رَهْطًا مِنْ أَهْلِ الْفِقْهِ فِيهِ، وَكَذَلِكَ إنْ لَمْ يَكُنْ مِنْ أَهْلِ الاجْتِهَادِ فَعَلَيْهِ أَنْ يُشَاوِرَ الْفُقَهَاءَ؛ لِأَنَّهُ يَحْتَاجُ إلَى مَعْرِفَةِ الْحُكْمِ لِيَقْضِيَ بِهِ، وَقَدْ عَجَزَ عَنْ إدْرَاكِهِ بِنَفْسِهِ فَلْيَرْجِعْ إلَى مَنْ يَعْرِفُ ذَلِكَ كَمَا إذَا احْتَاجَ مَعْرِفَةَ قِيمَةِ شَيْءٍ**»[1].

که د کومې قضیې حکم ورته ځرګند نه وي، نو باید په اړه یې د فقهاوو د یوې ډلې سره مشوره وکړي، همدا راز که حاکم او قاضي مجتهد نه و، نو پرې لازم دي چې د فقهاوو سره مشوره وکړي، ځکه هغه د حکم پېژندلو ته اړتیا لري تر څو د هغه سره سمه پرېکړه وکړي او پخپله په ځانته ځان د حکم د معلومولو او پېژندلو څخه عاجز دی، نو باید چې هغه چا ته مراجعه وکړي چې دا حکم ورته معلوم دی، لکه څوک چې د یو شي قیمت معلومولو ته اړ وي.

په دې عبارت کې په ځرګند ډول د دې یادونه کوي چې کوم والي، حاکم او قاضي چې مجتهد نه وي، نو هغه په دې ملزم دی چې مشوره وکړي، ځکه هغه لپاره همدا یوه لاره پاتې ده چې د قضیو حکم پرې معلوم کړي.

امام سرخسي په یو بل ځای کې هم په دې اړه جدي تأکید کوي او وایي: « **وَذَكَرَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - قَالَ «مِنْ الْحَزْمِ أَنْ يَسْتَشِيرَ أُولِي الرَّأْيِ، ثُمَّ يُطِيعُهُمْ»، وَفِيهِ دَلِيلٌ أَنَّهُ لَا يَنْبَغِي**[2] **لِلْقَاضِي أَنْ يَتْرُكَ الاسْتِشَارَةَ، وَكَذَلِكَ غَيْرُ الْقَاضِي إذَا حَزَبَهُ أَمْرٌ فَالْمَشُورَةُ تَلْقِيحٌ لِلْعُقُولِ، وَقَدْ قَالَ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - «مَا هَلَكَ امْرُؤٌ عَنْ مَشُورَةٍ» «وَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - يَسْتَشِيرُ أَصْحَابَهُ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ - فِي كُلِّ شَيْءٍ حَتَّى فِي قُوتِ أَهْلِهِ وَإِدَامِهِمْ**»[3].

امام سرخسي وایي چې امام محمد بن حسن شیباني د رسول الله صلی الله علیه وسلم دا حدیث نقل کړی چې په کې فرمایي: د عقل خبره دا ده چې انسان د اهل نظر خلکو سره مشوره وکړي او بیا د هغوی مشوره ومني. امام سرخسي وایي: په دې کې پر دې دلیل دی چې قاضي باید مشوره پرې نه ږدي او همدا راز د قاضي څخه پرته نور مسؤولین هم، کله چې مسأله ورته را پېښه شي باید مشوره وکړي، ځکه مشوره په عقلونو کې افکار تولیدوي، او پیغمبر علیه السلام فرمایي: څوک چې مشوره کوي هغه نه هلاکېږي، او رسول الله صلی الله علیه وسلم به د خپلو اصحابو سره په هر څه کې مشوره کوله، تر دې چې د خپلې کورنۍ په خوراک او کتغ کې به یې هم ورسره مشوره کوله.

په دې عبارت کې د امام سرخسي رحمه الله درې خبرې ډېرې مهمې دي، لومړی دا چې کومو حدیث ته امام سرخسي اشاره کړې چې امام محمد بن حسن شیباني روایت کړی دی هغه دا لاندې احادیث دی، چې دا احادیث امام سرخسي د مشورې په لزوم باندې دلیل ګڼي، د دې احادیثو عبارتونه په لاندې ډول دي: (**محمد عن أبي يوسف عن أبي بكر ابن عبد الله بن أبي مليكة عن عبد الله بن عبد الرحمن رفع حديثه إلى النبي - صلى الله عليه وسلم - قال: "من الحزم أن تستشير أولي الرأي ثم تطيعهم". محمد عن أبي يوسف عن علي بن أبي محمد عن عبد الرحمن بن يزيد رفعه إلى النبي - صلى الله عليه وسلم - قال: سأل النبي - صلى الله عليه وسلم - رجل: ما الحزم يا رسول الله؟ قال له: "أن ينظر الرجل إلى ذي رأي يستشيره ثم يطيعه**)[4].

امام محمد په خپل سند سره مرفوع حدیث نقل کړی چې رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمایي: د عاقلانه د کارونو څخه یو کار دا دی چې د اهل نظر خلکو سره مشوره وکړي او بیا د هغوی خبره ومني (یعنې د مشورې پایلې ومنې). او په بل روایت کې وایي: چې یو سړي د رسول الله صلی الله علیه وسلم څخه پوښتنه وکړه چې ای د الله پیغمبره! عقلمندي څه ته وایي؟ نو پیغمبر علیه السلام ورته ووېل: چې انسان یو عقلمند او صاحب نظر سړی ولټوي، د هغه سره مشوره وکړي او بیا د هغه مشوره ومني.

دویمه دا چې د مشورې په اړه د عامو منصبونو او ټولنیزو مسؤولیتونو درلودونکي ټول یو حکم لري، هغه که قاضي وي او که حاکم، پاداشاه وي او که والي، له همدې امله وایي: "**وكذلك غير القاضي إذا حزبه أمر**" همدا راز د قاضي څخه پرته د نورو مسؤولینو لپاره هم مشوره اړینه ده چې کله د کومې مسئلې سره مخ شي.

---

[1] - المبسوط مخکینی مصدر ج ١٦ ص ٨۴.

[2] - د لا ينبغي معنی په داسې مسایلو کې د لا يجوز په معنی وي، ځکه د امام سرخسي نور عبارتونه د مشورې په وجوب دلالت کوي. د لاينبغي لفظ امام سرخسي د لايجوز په معنی استعمالوي لکه په دې عبارت کې چې وایي: «وَالصَّلَاةُ مَعَ الْجَنَابَةِ أَمْرٌ عَظِيمٌ فَلَا يَنْبَغِي أَنْ يَتَعَرَّضَ لِذَلِكَ مِنْ غَيْرِ ضَرُورَةٍ». المبسوط للسرخسي مخکینی مصدر (1/ 117).

[3] - المبسوط د امام سرخسي، مخکینی مصدر، ج ١٦ ص ١٧۴.

[4] ـ الأصل، چې د امام محمد بن حسن په مبسوط باندې شهرت لري، تأليف: امام أبو عبد الله محمد بن الحسن بن فرقد الشيباني (ت 189 هـ)، تحقيق: دکتور محمد بوينوكالن، چاپوونکې اداره: دار ابن حزم، بیروت، او وزارت اوقاف قطر، لومړی چاپ، کال: 1433 هـ - 2012 م. ج ١١ ص ۵۵١.

درېيمه مسأله په دې عبارت کې دا ده چې په دې عبارت کې د مجتهد قاضي لپاره د مشورې په لزوم باندې خبره کوي، ځکه د دې فقهاوو په عبارتونو کې چې کله قاضي يادېږي، نو مراد ترې مجتهد قاضي وي، نو کله چې د مجتهد قاضي او مجتهد حاکم حکم دا شو چې د شورا پابلي بايد په الزامي توګه ومني نو د غير مجتهد حاکم او قاضي بالأولی همدا حکم دی.

دويم: د شافعي فقهاوو نظر

سره له دې چې د مشورې د وجوب په اړه په شافعي مذهب کې ډېر تصريحات شته دی، خو پخپله د امام شافعي رحمه الله عبارتونه په دې اړه ډېر مهم ځکه دي چې امام شافعي رحمه الله ته په نا سمه توګه د استحباب قول منسوبېږي، خو د امام شافعي رحمه الله عبارتونه د رسول الله صلی الله عليه وسلم څخه پرته د نورو حاکمانو او ولايت عامه (ټولنيزو مسؤوليتونو) درلودونکوافرادو لپاره د شورائيت په لزوم دلالت کوي، امام شافعي رحمه الله وايي: « **باب المشاورة: (قال الشافعي): قال الله تبارك وتعالى {وشاورهم في الأمر} (أخبرنا الربيع) قال (أخبرنا الشافعي) قال أخبرنا ابن عيينة عن الزهري قال: قال أبو هريرة: «ما رأيت أحدا أكثر مشاورة لأصحابه من رسول الله صلى الله عليه وسلم» وقال الله عز وجل: {وأمرهم شورى بينهم} (قال الشافعي): قال الحسن إن كان النبي صلى الله عليه وسلم لغنيا عن مشاورتهم، ولكنه أراد أن يستن بذلك الحكام بعده إذا نزل بالحاكم الأمر يحتمل وجوها، أو مشكل، انبغى له أن يشاور، ولا ينبغي له أن يشاور جاهلا؛ لأنه لا معنى لمشاورته ولا عالما غير أمين؛ فإنه ربما أضل من يشاوره، ولكنه يشاور من جمع العلم والأمانة، وفي المشاورة رضا الخصم، والحجة عليه**»[1].

د مشورې په اړه باب دی، (امام) شافعي وايي: الله تعالی فرمايي: (**وشاورهم في الأمر**) بيا د ابو هريره رضي الله عنه څخه روايت کوي چې هغه وايي: ما هيڅوک داسې نه دی ليدلی چې د رسول الله صلی الله عليه وسلم څخه دې د خپلو صحابه کرامو سره زيات مشوره کونکی وي. (يعنې رسول الله صلی الله عليه وسلم د خپلو اصحاب کرامو سره تر هر چا څخه زيات مشوره کوونکی و) او الله تعالی فرمايي: (وأمرهم شورى بينهم) د دوی معاملات په خپل منځ کې د شورا پر بنسټ مخ ته ځي. امام شافعي رحمه الله وايي: حسن بصري وايي چې رسول الله صلی الله عليه وسلم د صحابه کرامو سره له مشورې کولو مستغني و (ځکه الله تعالی د وحې په ذريعه مستغني کړی و) خو د دومره ډېرو مشورو کولو هدف يې دا و چې د راتلونکو حاکمانو لپاره يو سنت او څرګنده لاره پرېږدي، کله چې دوی ته داسې کومه قضيه پيښه شي چې ډېر احتمالات په کې وي او يا د يو نا څرګند حال سره مخامخ شي، نو دوی ته په کار دي چې مشوره وکړي، خو مشوره به له جاهل (د جاهل څخه مراد هغه څوک دې چې د شورا اړوند مسئلې په اړه علم او تجربه نه لري) سره نه کوي، ځکه د جاهل سره د مشورې کولو کوم هدف نشته (کومه ګټه پرې نه مرتبېږي)، همدا راز د داسې عالم سره به هم مشوره نه کوي چې هغه امانتدار نه وي، ځکه کېدلی شي چې مشوره کوونکی دوکه او ګمراه کړي، بلکې د هغه چا سره به مشوره کوي چې علم او امانت دواړه په کې وي او د مشورې ګټه دا هم ده چې ستا مقابل لوری هم پرې قناعت کوي او پر هغه دليل هم قايمېږي.

په دې عبارت کې امام شافعي رحمه الله په لنډه توګه دا وايي چې رسول الله صلی الله عليه وسلم په مشوره مأمور و او په هر کار کې مشوره هم کوله او دا يې يوازې د دې لپاره کوله چې وروسته راتلونکي حاکمان او مسؤولين ور پسې په دې اړه اقتداء وکړي او د دوی لپاره يوه څرګنده تګلاره پرېږدي.

د امام شافعي رحمه الله نظر د عامو خلکو په اړه د مشاورت د وجوب دی، همدا د شافعي مذهب د علماوو او محققينو له څرګندونو ثابتېږي، په دې اړه د شافعي مذهب د محقق عالم امام نووي رحمه الله دا عبارت لولو چې په دې کې هغه د شورا او مشورې کولو په اړه د شافعي مذهب نظر په ډېرو لنډو ټکو کې بيانوي، هغه وايي: «**(بابُ الحَثّ على المُشَاوَرة) قال الله تعالى: (وَشَاوِرْهُمْ فِي الأمْرِ) [آل عمران: 159] والأحاديثُ الصحيحةُ في ذلك كثيرةٌ مشهورة، وتُغني هذه الآية الكريمة عن كلّ شيء، فإنه إذا أمرَ الله سبحانه وتعالى في كتابه نصّاً جليا نبيّه صلى الله عليه وسلم بالمشاورة مع أنه أكمل الخلق، فما الظن بغيره؟**»[2].

مشورې ته د خلکو د هڅولو په اړه الله تعالی فرمايي: (وشاورهم في الأمر) او په دې اړه احاديث ډېر زيات او مشهور دي، خو دا ايت کريمه (وشاورهم في الأمر) په دې اړه د هر څه نه انسان غني کوي، ځکه کله چې الله تعالی په خپل کتاب کې د يو څرګند او صريح نص له لارې خپل پيغمبر ته د مشورې کولو حکم وکړ سره له دې چې هغه د ټولو مخلوقاتو په نسبت يو کامل مخلوق دی، نو د نورو خلکو په اړه به دې څه ګومانوې؟ يعنې هغوی به مشورې کولو ته اړ نه وي او هغوی به د الله تعالی له لورې په مشوره کولو مامور نه وي؟.

په خپل يو بل کتاب کې امام نووي رحمه الله د مشورې د حکم په اړه د شافعي مذهب راجح نظر دا بيانوي چې مشوره کول په رسول الله صلی الله عليه وسلم هم واجب و او په امت کې په حاکمانو او مسؤولينو هم واجب دي، هغه وايي: « **وَاخْتَلَفَ أَصْحَابُنَا هَلْ كَانَتِ الْمُشَاوَرَةُ وَاجِبَةً عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَمْ كَانَتْ سُنَّةً فِي حَقِّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَمَا فِي حَقِّنَا وَالصَّحِيحُ عِنْدَهُمْ وُجُوبُهَا وَهُوَ الْمُخْتَارُ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى وَشَاوِرْهُمْ فِي الامر وَالْمُخْتَارُ الَّذِي عَلَيْهِ جُمْهُورُ الْفُقَهَاءِ وَمُحَقِّقُو أَهْلِ الْأُصُولِ أَنَّ الْأَمْرَ لِلْوُجُوبِ**»[3].

---

[1] - الأم، تأليف: امام محمد بن إدريس الشافعي أبو عبد الله (ت ۲۰۴هـ ق) چاپوونکې اداره، دار المعرفة، بيروت، لبنان، کال ۱۳۹۳هـ ق. ج ۷ ص ۹۷.

[2] - الأذكار للنواوي، مخکينی مصدر. ص ۵۱۸.

[3] - المنهاج شرح صحيح مسلم بن الحجاج، چې په (شرح الامام النووي على صحيح مسلم) شهرت لري، تأليف: أبو زكريا محيي الدين يحيى بن شرف النووي (ت 676هـ)، چاپوونکې اداره: دار إحياء التراث العربي – بيروت، دويم چاپ، کال: ۱۳۹۲هـ ق. ج ۴ ص ۷۶.

زمونږ علماء (د شافعي مذهب علماء) په دې کې اختلاف لري چې ایا مشوره کول په رسول الله صلی الله علیه وسلم واجب و او که په پیغمبر علیه السلام او همدا راز په مونږ هم مشوره کول سنت دي؟ په شافعي مذهب کې صحیح قول دا دی چې مشوره کول واجب دي او همدا قول راجح هم دی، الله تعالی فرمايي: (**وشاورهم في الأمر**) او په دې ایت کې د امر د صیغې په اړه راجح او غوره قول چې جمهور فقهاء او د اصول فقهې محققین علماء یې راجح ګڼي دا دی چې د امر دا صیغه (**وشاورهم**) د وجوب لپاره ده.

همدا خبره امام رازي رحمه الله هم په خپل تفسیر کې راجح ګڼلې ده، هغه وايي: «**ظَاهِرُ الْأَمْرِ لِلْوُجُوبِ فَقَوْلُهُ: وَشاوِرْهُمْ يَقْتَضِي الْوُجُوبَ**»[1]. د (وشاورهم) کې د امر صیغه په راجحه توګه په وجوب دلالت کوي، نو د وشاورهم لفظ د وجوب غوښتنه کوي. یعنی مشوره کول واجب دي.

نو د دې تصریحاتو څخه ثابتېږي چې شورائیت د ولایت عامه (د ټولنیزو مسؤولیتونو) درلودونکو لپاره د امام شافعي رحمه الله په مذهب کې واجب دي او له دې پرته کارونه پرمخ وړل نا روا او نا درست دي.

دریم: د مالکي علماوو مذهب

مشهور مالکي عالم ابو عمر بن عبد البر المالکي وايي: «**ولزم الإمام في ما ينزل بالناس مما لا نص فيه ولا توقيف [إلا]**[2] **الاجتهاد في الحكم ومشاورة العلماء فإن أجمعوا على شيء أنفذه وقضى به وإن اختلفوا نظر واجتهد وهذا هو الحق عند أولي العلم والفهم**»[3]. په امام او حاکم لازم دي چې کله خلکو ته داسې نوې قضیه را پېښه شي چې نه په کې نص وي او نه په کې د شریعت مشخص حکم وي، په داسې قضیو کې دې اجتهاد وکړي او د علماوو سره دې په کې مشوره وکړي او کله چې هغوی (مشوره ورکوونکي) په یوه خبره متفق شي، نو هغه تنفیذ کړي او د هغه سره سمه پرېکړه وکړي، همدا د علم او د فهم د خاوندانو له نظره حق دریځ دی.

امام ابوبکر بن العربي المالکي وايي: «**وعلى العامة من الخليقة حَقُّ المشاورة؛ من الرسول إلى أقل خَلْق بعده في درجاتهم، والمُشَاوَرَةُ أَصْلُ الدين، وسُنَّة الله في العالمين، ومُحَمَّدٌ أَوَّلُ مستشير، وجبريل أوَّل ناصح، صلَّى الله عليهما. نزل جبريل على النبي فقال له: "إنَّ الله خيَّرك بين أن تكون نَبِيًّا مَلَكًا، أو نبيًّا عبدًا، فنظر النبي إلى جبريل كالمستشير، فأشار إليه جبريل أن تواضع، فقال النبي: أختار أن أكون عبدًا نبيًّا".....حتى غالى في ذلك بعضهم فقال: "إنَّ قولَه تعالى للملائكة: {إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً} سُنَّةٌ في المشاورة، ولولا ذلك ما استجرأ أحدٌ منهم على المجاوبة بما قالوه، ولكنهم فهموا أن الجواب منهم مطلوب فقالوا ما قالوه"**»[4].

په ټولو مخلوقاتو د رسول الله صلی الله علیه وسلم څخه نیولې تر ټولو لاندې انسانانو باندې مشوره لازم ده، مشوره د دین بنیاد او په مخلوقاتو کې د الله تعالی له لوري وضع کړی شوې تګلاره او سنت دي، په دې امت کې رسول الله صلی الله علیه وسلم لومړی مشوره غوښتونکی او حضرت جبریل لومړی مشوره ورکوونکی دی، حضرت جبریل علیه السلام رسول الله صلی الله علیه وسلم ته راغی ورته یې وویل: الله تعالی تاته اختیار درکړی، که غواړې چې پادشاه او نبي شي او که غواړې چې بنده او نبي واوسېږې، نو پیغمبر علیه السلام حضرت جبریل علیه السلام ته د مشوره اخیستونکي په توګه وکتل، نو جبریل علیه السلام ورته اشاره وکړه چې تواضع غوره کړه، نو رسول الله صلی الله علیه وسلم وویل: غواړم د الله تعالی بنده او پیغمبر وه اوسیږم.

د صحابه کرامو سره د رسول الله صلی الله علیه وسلم د مشورو یو څه بېلګې یادې کړي بیا وايي: تر دې چې ځینو خلکو د مبالغې څخه کار اخیستی او د الله تعالی دا قول چې پرښتو ته یې وویل: {**إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً**} د الله تعالی له لورې د شورائیت د طریقې بنسټ ایښودل دي او وايي چې که دا مشوره نه وی، نو هغه پرښتو چې کوم ځوابونه ورکړي دي د هغو ځوابونو جرأت به یې هیڅکله هم نه وی کړی، خو هغوی په دې پوهېدل چې دا ځوابونه له هغوی مطلوب دي له دې امله یې هغه څه وویل چې نقل شوي دي.

په دې اړه د مالکي فقهې ډېر کتابونه تصریحات لري، خو له دې امله چې دا یوه اجماعي قضیه ده د علماو نورو عبارتونو د راوړلو څخه ډډه کوو، همدا عبارتونه کفایت کوي چې دا ثابته کړي چې د شورائیت وجوب د مالکیانو مذهب دی.

څلورم: د حنبلي مذهب نظر

هماغه خبره چې د نورو مذهبونوعلماء یې کوي د حنبلي مذهب علماء هم ورته خبره کوي، د دوی له جملې څخه د حنبلي مذهب مشهور عالم امام ابن تیمیة دا یو عبارت لولو او په همدې بسنه کوو، هغه وايي: "**لا غنى لولي الأمر عن المشاورة فإن الله تعالى أمر بها نبيه صلى الله عليه و سلم فقال**

---

[1] - مفاتيح الغيب، المعروف ب (التفسير الكبير)، تألیف: أبو عبد الله محمد بن عمر بن الحسن بن الحسين التيمي الرازي الملقب بفخر الدين الرازي خطيب الري (ت 606هـ)، چاپوونکې اداره: دار إحياء التراث العربي – بيروت، دریم چاپ، کال: 1420 هـ. ج ۹ ص ۴۱۰.

[2] - دا کلمه په عبارت کې بې مورده ښکاري، شاید د نص تصحیح کوونکی ورته نه وي متوجه شوی.

[3] - الاستذكار، تألیف: أبو عمر يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر بن عاصم النمري القرطبي (المتوفى: 463هـ)، تحقيق: سالم محمد عطا، محمد علي معوض، چاپوونکې اداره: دار الكتب العلمية – بيروت، لومړی چاپ، کال: 1421 – 2000م. ج ۸ ص ۹۹.

[4] - سراج المریدین فی سبیل الدین چې پوره نوم یې (سراج المريدين في سبيل الدين لاستنارة الأسماء والصفات في المقامات والحالات الدينية والدنيوية بالأدلة العقلية والشرعية القرآنية والسنية وهو القسم الرابع من علوم القرآن في التذكير)، إملاء: أبو بكر محمد بن عبد الله بن محمد ابن العربي المعافري الإشبيلي (ت 543 هـ)، تحقيق: الدكتور عبد الله التوراتي، چاپوونکې اداره: دار التحديث الكتانية (طنجة – المغرب / بيروت - لبنان) لومړی چاپ، کال: 1438 هـ - 2017 م. ج ۳ ص ۳۵۶- ۳۵۷.

تعالى : {فاعف عنهم واستغفر لهم وشاورهم في الأمر فإذا عزمت فتوكل على الله إن الله يحب المتوكلين} وقد روى عن أبي هريرة رضي الله عنه قال : لم يكن أحد أكثر مشورة لأصحابه من رسول الله صلى الله عليه وسلم"[1].

حاكم باید حتماً مشوره وکړي، ځکه الله تعالی خپل پیغمبر ته د مشورې کولو حکم کړی دی، الله تعالی فرمايي: دوی معاف کړه او ورته بخښنه وغواړه او په هر ډول قضيو کې ورسره مشوره کوه او کله چې د یو کار په اړه نهايي تصميم ونيسې، نو بيا پر الله تعالی توکل وکړه، ځکه الله تعالی توکل کوونکي خوښوي. د ابو هريرة رضي الله عنه څخه روايت دی چې وايي: ما د رسول الله صلى الله عليه وسلم څخه د خپلو اصحابو سره زيات مشوره کوونکی نه دی ليدلی.

همدا راز الخرقي په خپل مختصر کې وايي: (وَإِذَا نَزَلَ بِهِ الْأَمْرُ الْمُشْكِلُ عَلَيْهِ مِثْلُهُ، شَاوَرَ فِيهِ أَهْلَ الْعِلْمِ وَالْأَمَانَةِ)[2]. کله چې داسې کومه قضيه ورته پېښه شي چې د هغې په څېر قضيې ورته واضحې او څرګندې نه وي، نو باید چې د اهل علم او اهل امانت سره يې په اړه مشوره وکړي.

په دې توګه دا څرګندېږي چې د عامو او ټولنيزو قضيو په اړه مشوره يوه داسې اجماعي قضيه ده چې هيڅوک په کې اختلاف نه لري، که د مجتهد لپاره په استحباب هم حمل شي، نو د يو داسې چا لپاره چې هغه د اجتهاد ملکه نه لري، نو د هغه لپاره خو د مشورې کولو پرته بله لار نشته، هغه بايد مشوره وکړي، ځکه د درست حکم د معلومولو لپاره همدا يوازينی لاره ده، په ځانګړي توګه د هغه قضيو په اړه چې مخکې په کتابونو کې نه دي بحث شوي او يا بحث شوي دي، خو مشخص نظر يې د ترجيح په اړه نه دی څرګند شوی.

د مشورې ډګرونه

اوس دا سوال چې شورا او مشوره باید په کومو قضيو کې سرته ورسېږي، په دې خو مو مخکې خبره وکړه چې په لومړي سر کې قضيې په دوه ډوله دي، يو فردي قضيې او مسئلې دي چې د هغوی په اړه مشوره کول مستحب دي او ښه کار دی او بل ډول مسئلې ټولنيزې دي، چې په دې ډول مسئلو کې مشوره لازمي ده، اوس پوښتنه دا را ولاړېږي چې په دې ټولنيزو مسئلو کې کوم شيان شامل دي؟

په دې اړه باید په لنډ ډول ووايو: موږ احکام په دوه ډوله ويشلی شو، هغه که دنيوي مسئلو پورې تړاو ولري او که د ديني مسئلو سره تړاو ولري:

لومړی ډول هغه قضيې دي چې په هغه کې نص شتون لري او دا نص هم د ګڼو معناګانو احتمال ونه لري او که وه يې لري خو د يوې ځانګړې معنی په تعيين باندې د امت اجماع شتون ولري، دا ډول قضيې اصلاً د اجتهاد ډګر نه دی، دلته بنسټيزه خبره په هغه څه التزام دی چې په نص کې راغلي وي، لنډه دا چې دا ډول مسايل د مشورې او شورا ډګر نه شي کېدلی، همدا د اسلامي شورا او د غربي جمهوريت توپير دی، ځکه هلته هيڅ شی ثابت نه دی، هر څه د انسانانو د نظرياتو په پايله کې بدلېدلی شي، خو په اسلام کې دا ډول شيان د انساني نظر پر بنسټ نه شي بدلېدلی، په دې حالت کې د ضرورت احکام شريعت مشخص کړي دي، چې هغه په فردي او يا هم په محدود ټولنيز چاپېريال کې افرادو ته داسې اسانتياوې شريعت ورکړې دي چې هغه د بشري طبيعت غوښتنه ده، هغه د انسان د نظر له امله د شريعت د حکم بدلون نه دی.

دويم ډول هغه قضيې دي چې د ديني قضيو سره تړاو ولري او که د دنيوي امورو سره، خو د علماوو له نظره د اجتهاد ميدان او ډګر وي او شريعت په کې اجتهاد ته جواز ورکړی وي، چې دا په حقيقت کې د شورا ډګر بلل کېږي، ځکه هر څه چې د اجتهاد ميدان بلل کېږي هغه د شورا ډګر هم بلل کېږي، ځکه شورا په هماغه ځای کې جواز لري چېرته چې اجتهاد او انساني نظر اغېزمن وي، دا په لاندې څو ډولو ويشلی شو:

1. هغه مسئلې دي چې د قطعي احکامو د تنزيل او تطبيق پورې تړاو لري، دا ډول مسئلې سره له دې چې په قطعي نصوصو سره ثابتې وي، خو په واقع باندې يې تنزيل او تطبيق اجتهاد ته او انساني نظر ته اړتيا لري، د بېلګې په توګه د جهاد حکم خو قطعي دی، خو دا چې په يو ټاکلي وخت کې يې د تطبيق او اعلان شرطونه برابر دي او که نه؟ دا د اجتهاد او شورا ډګر دی، همدا راز د امر بالمعروف او نهی عن المنکر، روژې، حدودو او داسې نورو قطعي احکامو تطبيقد اجتهاد او شورا ډګر دی، په دې کې يوه ډېره ستونزمنه مسئله چې موږ ورسره اوس هم مخ يو د «سود» مسئله ده، په دې کې مسلمان شک نه لري چې سود حرام دی، خو ډېر صورتونه داسې کېدلی شي چې په هغه کې اختلاف وي چې ايا سود په کې متحقق دی که نه؟ د بېلګې په توګه په تقاعد او داسې نورو صورتونو کې.

2. هغه مسئلې چې په اړه يې نصوص راغلي وي، خو دا نصوص د ګڼو معناګانو احتمال ولري، د دې معناګانو څخه د يوې معنی انتخاب د اجتهاد او په ورته مهال کې د شورا ډګر دی.

3. هغه مسئلې چې په اړه يې ګڼ شرعي نصوص شتون ولري، خو دا نصوص په خپلو کې متعارض وي، د دې متعارضو نصوصو سره تعامل هم د اجتهاد او د شورا ډګر دی.

4. هغه مسئلې چې اصلاً په کې نصوص شتون ونه لري او پخوا زموږ په فقهي کتابونو کې بحث شوي هم نه وي، په دې معنی چې په دې زمانه کې ورسره خلک نوي مخامخ کېږي، دا مسئلې هم د اجتهاد او د شورا ډګر دی چې په فقهي اصطلاح کې ورته «نوازل» ويل کېږي.

---

[1] - السياسة الشرعية في إصلاح الراعي والرعية، تأليف: شيخ الإسلام أحمد بن عبد الحليم بن عبد السلام ابن تيمية (661 - 728 هـ)، تحقيق: علي بن محمد العمران، چاپوونکې اداره: دار عطاءات العلم (الرياض) - دار ابن حزم (بيروت)، څلورم چاپ، کال: 1440 هـ - 2019 م. ص ۲۳۳.

[2] - مختصر الخرقى على مذهب ابي عبد الله أحمد بن حنبل الشيباني، تأليف: أبو القاسم عمر بن الحسين بن عبد الله الخرقي (المتوفى : 334هـ)، چاپوونکې اداره: دار الصحابة للتراث، د چاپ کال: 1413هـ-1993م. ص ۱۵۴.

5. هغه مسئلې چې په حنفي مذهب کې بحث شوي دي، خو مفتی به (په مذهب کې معتبر) قول په کې نه دی بیان شوی، یا مفتی بـه (راجح) قول په کې بیان شوی هم دی، خو په مفتی به قول کې د علماوو ترمنځ اختلاف دی، دا ډول مسئلې هم د شورا ډګر شمېرل کېږي.

6. هغه مسئلې چې مفتی به قول هم په کې په حنفي فقه کې بیـان شـوی دی، خـو د اختیـار او تـرجیح سـبب یـې عـرف او عـادت، مصـلحت او مفسده، ضرورت او داسې نور شیان وي، هغه څه چې د وخت او زمانې د بدلون له امله په کې بدلون راځي، هغه چـې پـه اړه یـې زمـوږ فقهـاء وایـي: (وهذا من اختلاف عصر وزمان لا حجة وبرهان)[1]. په دې کې هغه ټولې مسئلې شاملې دي چې د دې قاعدې لاندې یې علماء راوړي چـې وایـي: (لا ینکر تغیر الأحکام بتغیر الزمان)[2] یعنې د زمانې د بدلون له امله په احکامو کې د بدلون څخه انکار نه شي کېدلی.

7. تر ټولو زیات هغه سیاسي او ټولنیزې مسئلې چې د مصالحو او مفاسدو تابع وي او په اړه یې یو ډول اصولي دریځ نیول سخت کار وي، ځکه دا ګټه او زیان له یو وخت څخه بل وخت ته توپیر لري، چې دا وکتل شي چې کومه ګټه د شریعت د طبیعت او اصولو سره برابره ده چې رعایت یې وشي او کومه ګټه د شریعت د اصولو سره برابره نه ده چې باید مسترده کړی شي، دا ټول د اجتهاد او شورا ډګرونه دي.

8. هغه اداري ترتیبات او قوانین چې د ملت د عام وګړي ژوند ترې اغېزمن کېږي او په یو شمېر حالاتو کې هغه د خپلو یو لړ بنسټیزو حقوقو څخه په کې تنازل ته اړ کېږي او که په اړه یې له دوی سره او یا هم د دوی له نمایندګانو سره په کې مشوره ونه شي او د هغوی سره په کې عقد (تړون) ونه شي هغه تصرف نا روا ګرځي چې دولت او حکومت یې سر ته رسوي، دا هم د اجتهاد او شورا ډګر دی.

دا هغه امور دي چې د انسانانو اجتهاد ته پرېښودل شوی دي او همدا راز هغه ټول موقت دنیوي امور او مسئلې چې هغه د مصالحو او مفاسدو تابع وي او په هغوی کې دایمي حکم ممکن نه وي، دا ډول مسئلې ټولې د شورا او اجتهاد ډګر شمېرل کېږي، لنډه دا چې کومې مسئلې د اجتهـاد ډګـر شـمېرل کېږي هغه د مشورې او شورا تابع دي، نو د ټولنې مشران او حاکمان باید په دې ټولو قضیو کې مشوره وکړي.

په دې اړه د احنافو د فقهاوو نظر بالکل څرګند دی، په دې کې هیڅ اختلاف هم نه لري او استدلال یې هم د (الأمر) د کلمې څخه دی چې دا په عموم دلالت کوي، په دې اړه امام جصاص رازي وروسته له دې چې د هغه خلکو نظر ردوي چې د اجتهاد له لارې شرعي احکام نشي استنباط کېـدلی، پـه دې استدلال کوي چې رسول الله صلی الله علیه وسلم په مشوره باندې مأمور و او مشوره په هغه ټولو امورو کې شته دی چې قطعي نص په کې شتون ونه لري، خو په څه شیانو کې چې نص وجود ولري په هغه امورو کې نـه شـورا شـته او نـه اجتهـاد، پـه دې اړه یـې دا لانـدې عبارتونـه لولـو، وایـي: «**أَلَا تَـرَى أَنَّـهُ لَا يُشَاوِرُهُمْ أَنَّ الظُّهْرَ أَرْبَعُ رَكَعَاتٍ، وَالْمَغْرِبَ ثَلَاثٌ، مِنْ حَيْثُ كَانَ طَرِيقُ مَعْرِفَتِهِ الْوَحْيَ، فَعَلِمْنَا أَنَّهُ إنَّمَا أُمِرَ بِمُشَاوَرَتِهِمْ لِيُظْهِرُوا آرَاءَهُمْ، وَمَا يُـؤَدِّيهِمْ إلَيْهِ اجْتِهَادُهُمْ، فَيَجْتَهِدُ مَعَهُمْ، وَيَخْتَارُ الصَّوَابَ عِنْدَهُ مِنْهَا**»[3].

ته نه ګورې چې پیغمبر علیه السلام هغوی سره په دې کې مشوره نه کوله چې د ماسپښین څلور رکعتونـه دي او د ماښـام درې رکعتونـه دي او دا ځکـه چې د دې ډول مسئلو د معرفت وسیله یوازې وحې ده، نو د دې حقیقت پر بنسټ موږ په دې پوهېږو چې پیغمبـر علیـه السـلام تـه د دې لپـاره د مشـورې کولو حکم ورکړل شوی و چې صحابه کرام خپل نظرونه څرګند کړي او د خپل اجتهاد پایله را څرګنده کړي او پیغمبر علیه السلام هم ورسره اجتهاد وکړي او بیا د هغه نظریاتو له جملې څخه تر ټولو غوره نظر اختیار کړي چې د مشوره ورکوونکو له لورې څرګند شوی وي.

جصاص رازي بیا وایي: «**وَكَذَلِكَ { يَوْمَ الْأَحْزَابِ، لَمَّا عَزَمَ النَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - عَلَى أَنْ يُعْطِيَ عُيَيْنَـةَ بْـنَ حِصْـنٍ وَقَوْمًـا مَعَـهُ نِصْـفَ ثِمَـارِ الْمَدِينَةِ، عَلَى أَنْ لَا يُعَاوِنُوا قُرَيْشًا عَلَيْهِ، قَالَتْ الْأَنْصَارُ : أَرَأْيٌ رَأَيْتَهُ يَا رَسُولَ اللهِ، أَمْ وَحْيٌ ؟ فَقَالَ بَلْ رَأْيٌ . رَأَيْت الْعَرَبَ قَدْ رَمَتْكُمْ عَنْ قَـوْسٍ وَاحِـدٍ، فَرَأَيْتُ أَنْ أَدْفَعَهُمْ عَنْكُمْ إلَى يَوْمٍ مَا} فَقَالَتْ الْأَنْصَارُ : وَاَللَّهِ مَا كَانُوا يَطْمَعُونَ فِيهَا، وَنَحْنُ عَلَى الشِّرْكِ، إلَّا قِرًى أَوْ شِرًى، فَكَيْـفَ نُعْطِـيهِمْ الْآنَ وَقَـدْ أَعَزَّنَا اللَّهُ بِالْإِسْلَامِ لَا نُعْطِيهِمْ إلَّا بِالسَّيْفِ، فَلَمْ يُعْطِهِمْ شَيْئًا**»[4].

امام جصاص رازي بیا هغه واقعه یادوي چې د خندق په غزا کې رسول الله صلی الله علیه وسلم اراده وکړه چې عیینة بن حصن او ورسره څه نورو خلکو ته د مدینې د محاصرې څخه د منصرف کولو لپاره د مدینې د نیمایي میوو د ورکولو اراده وکړه، خو کله چې انصارو ترې پوښتنه وکړه چـې دا نظر دی او کـه وحې ده، یعنې هغوی ته هم د نظر د ښکاره کولو اجازه شته دی؟ او کله چې ورته رسول الله صلی الله علیه وسلم وویل: چې دا اجتهادي خبره ده وحې نه ده، نو هغوی مشوره ورکړه چې دا کار درست نه دی، موږ په جاهلیت کې څه نه دي ورکړي، نو اوس چې الله تعالی د اسلام عزت هم را په برخه کړی دی د دې سوال هم نه پیدا کېږي چې دوی ته دومره سر ټیټ کړو. بیا جصاص رازي وایي: «**هَذَا يَدُلُّ عَلَى أَنَّهُمْ قَدْ كَانُوا عَهِـدُوا إلَى النَّبِـيِّ صَـلَّى اللَّهُ عَلَيْـهِ**

---

[1] - دا په فقهي کتابونو کې په تکرار سره راځي، د مثالونو راوړلو ته یې اړتیا نشته، هر څوک ورته لاس رسی درلودلی شي. او معنی یې دا ده چې په دې مسئله کې اختلاف د زمانې د بدلون له امله دی نه د دلیل او حجت د اختلاف له امله.

[2] - د دې قاعدې او تطبیقاتو لپاره وګورئ: درر الحکام في شرح مجلة الأحکام، تألیف: علي حیدر خواجه أمین أفندي (المتوفی: 1353هـ)، عربي ته ترجمه: فهمي الحسیني، چاپوونکې اداره: دار الجیل، بیروت، لبنان، لومړی چاپ، کال: 1411هـ - 1991م. (۳۹) ماده ج ۱ ص ۴۷. د دې قاعدې تطبیقات هم په فقهي کتابونو کې لیدلی شو، دلته یې د بېلګو راوړلو ته اړتیا نه وینم.

[3] - الفصول في الأصول، تألیف: امام أحمد بن علي أبو بکر الرازي الجصاص الحنفي (ت 370هـ)، چاپوونکې اداره: وزارة الأوقاف الکویتیة، دویم چاپ، کال: 1414هـ - 1994م. ج ۴ ص ۲۶.

[4] - الفصول في الأصول، مخکینی مصدر. ج ۴ ص ۲۶.

وَسَلَّمَ يُشَاوِرُهُمْ فِي أُمُورٍ لَمْ يَنْزِلْ عَلَيْهِ فِيهَا وَحْيٌ ثُمَّ يَجْتَهِدُ مَعَهُمْ، فَيَخْتَارُ مِنْهَا مَا يَرَاهُ صَوَابًا، لَوْلَا ذَلِكَ لَمَا قَالُوا لَهُ : أَرَأْيٌ هُوَ أَمْ وَحْيٌ ؟ ثُمَّ قَالَ لَهُمْ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ (بَلْ هُوَ رَأْيٌ) وَيُبَيِّنُ وَجْهَ اجْتِهَادِهِ وَغَالِبَ ظَنِّهِ فِيهِ»[1].

دا په دې دلالت کوي چې انصار او نور صحابه کرام د رسول الله صلی الله علیه وسلم سره دې پایلې ته رسېدلي وو چې په کومو امورو کې په رسول الله صلی الله علیه وسلم وحي نه نازلېږي، نو رسول الله صلی الله علیه وسلم به په هغو امورو کې د صحابه کرامو سره مشوره کوي او هغوی سره به یوځای اجتهاد هم کوي او د وړاندې شویو نظریاتو څخه به هغه نظر غوره کوي چې کوم ورته سم او راجح ښکاره شي، که دا خبره نه وي، نو انصارو به پیغمبر علیه السلام ته هیڅکله هم دانه وی ویلي چې دا ستاسې نظر دی او که وحي ده؟ بیا ورته رسول الله صلی الله علیه وسلم وویل چې دا زما نظر دی او د خپل نظر علت یې هم ورته څرګند کړ او په دې اړه یې خپل غالب ګمان هم ورته څرګند کړ.

په آخر کې امام جصاص رازي خلاصه او لنډه خبره کوي چې د مشورې او شورا ډګر هغه ټول شیان دي چې صریحه وحې په کې نه وي، څکه همدا د اجتهاد ډګر دی او شورا باید په هغه څه کې سرته ورسېږي چې اجتهاد په کې درست وي، د دې لپاره ګڼ شمېر دلایل راوړي چې یو یې دا لاندې دلیل دی، وایي: «**مِنْهَا قَوْلُهُ تَعَالَى: {وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ} [آل عمران: 159] وَذَلِكَ عُمُومٌ فِي سَائِرِ الْأُمُورِ، لِأَنَّهُ أَدْخَلَ الْأَلِفَ وَاللَّامَ، فَصَارَ لِلْجِنْسِ، وَمَا خُوطِبَ بِهِ النَّبِيُّ صلى الله عليه وسلم فَنَحْنُ مُخَاطَبُونَ بِهِ، إلَّا أَنْ تَقُومَ الدَّلَالَةُ عَلَى تَخْصِيصِهِ بِشَيْءٍ دُونَنَا**»[2]. له دې دلایلو څخه یو دلیل هم د الله تعالی دا وینا ده چې فرمایي: {**وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ**} [آل عمران: 159] او دا عام دی او ټولو امورو ته شامل دی، څکه په دې که په «الأمر» باندې الف او لام داخل کړی شوي دي چې دا یې د جنس امر لپاره ګرځولی دی او په کوم حکم چې رسول الله صلی الله علیه وسلم مخاطب وي موږ هم پرې مخاطب یو (پیغمبر علیه السلام ته دا عام خطاب موږ ته هم خطاب دی) تر څو چې داسې کوم شرعي دلیل شتونه ونه لري چې کوم حکم د امت څخه پرته د رسول الله صلی الله علیه وسلم سره ځانګړی کړي.

د امام جصاص رازي د دې څرګندونو څخه دا واضح شوه چې د مشورې او شورا ډګر هره هغه قضیه ده چې مشخصه وحې په کې نه وي راغلي، هغه که د ځینو خلکو په اصطلاح دنیوي قضیه وي (د دوی له نظره دنیوي قضیې هغه دي چې مؤقتې قضیې وي او د ګټې او زیان پر بنسټ یې په اړه پرېکړه کېږي) او که دیني قضیه وي، چې په دې کې تر ټولو مهمه قضیه د امامت او خلافت قضیه ده او همدا راز په اوسني عصر کې د هېوادونو د مشرانو د ټاکلو قضیه هم همدا حکم لري او په دې تصریح کوي چې د روافضو څخه پرته نور ټول امت په دې اجماع لري چې د امت قیادت (خلیفه، امام او امیر المؤمنین) او د هېواد مشر (حاکم، رئیس، پادشاه) باید د خلکو په مشوره او نظر وټاکل شي.

امام ابو منصور ماتریدي په خپل تفسیر کې وایي: «**وقوله عز وجل: (وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ): أمر اللَّه عز وجل نبيه صلى الله عليه وسلم أن يشاور أصحابه في الأمر؛ ففيه وجوه ثلاثة: أحدها: أنه لا يجوز له أن يأمره بالمشاورة فيما فيه النص، وإنما يأمر بها فيما لا نص فيه؛ ففيه دليل جواز العمل بالاجتهاد**»[3].

د الله تعالی دا قول چې فرمایي: (وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ) الله تعالی خپل پیغمبر علیه السلام ته حکم کړی دی چې په قضیو او مسئلو کې د خپلو صحابه کرامو سره مشوره وکړي، نو په دې کې درې مسئلې دي، لومړی: دا امر په هغه څه کې نه دی چې نص په کې وي، بلکې دا حکم د هغه څه په اړه دی چې نص په کې نه وي، په دې ایت کې د دې دلیل هم دی چې اجتهاد د عمل بنسټ ګرځول جواز لري. ابو منصور ماتریدي د اهل سنتو مشهور امام دی او دا هم هغه ټول ډګرونه د شورا ډګرونه ګڼي چې د شریعت له لورې په کې نص شتون ونه لري.

امام سرخسي هم همدا خبره کوي چې رسول الله صلی الله علیه وسلم په شورا باندې مامور و او په احکامو او نورو ټولو قضیو کې به یې د صحابه کرامو سره مشوره کوله، په دې اړه وایي:«**والدليل عليه أنه كان مأمورا بالمشاورة مع أصحابه، قال تعالى: (وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ) وقد صح أنه كان يشاورهم في أمر الحرب وغير ذلك، حتى روي أنه شاور أبا بكر وعمر رضي الله عنهما في مفاداة الأسارى يوم بدر ... ومفاداة الأسير بالمال؛ جوازه وفساده من أحكام الشرع ومما هو حق الله تعالى، وقد شاور فيه أصحابه وعمل فيه بالرأي إلى أن نزل الوحي بخلاف ما رآه، فعرفنا أنه كان يشاورهم في الأحكام كما في الحروب**»[4].

د دې خبرې دلیل چې رسول الله صلی الله علیه وسلم خپلو اصحاب کرامو سره په مشوره کولو مکلف و د الله تعالی دا قول دی چې فرمایي: (**وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ**) او په صحیح احادیثو کې دا ثابته ده چې رسول الله صلی الله علیه وسلم به د صحابه کرامو سره د جنګ او نورو قضیو په اړه مشوره کوله، تر دې چې دا هم په روایاتو کې راغلي چې د حضرت ابوبکر او حضرت عمر سره یې د بدر د غزا د بندیانو څخه د فدیې په اړه مشوره وکړه .... او د مال په مقابل

---

[1] - الفصول في الأصول، حصاص رازي، مخکینی مصدر ج ۴ ص ۲۷.

[2] - الفصول فی الأصول، مخکینی مصدر. ج ۴ ص ۵۱، همدا خبره په أحكام القرآن للجصاص ط العلمية ج ۲ ص ۵۳. کې هم کوي، وایي: «وَلَا بُدَّ مِنْ أَنْ تَكُونَ مُشَاوَرَةُ النَّبِيِّ صلى الله عليه وسلم إيَّاهُمْ فِيمَا لَا نَصَّ فِيهِ; إذْ غَيْرُ جَائِزٍ أَنْ يُشَاوِرَهُمْ فِي الْمَنْصُوصَاتِ، وَلَا يَقُولُ لَهُمْ مَا رَأْيُكُمْ فِي الظُّهْرِ وَالْعَصْرِ وَالزَّكَاةِ وَصِيَامِ رَمَضَانَ؟ وَلَمَّا لَمْ يَخُصَّ اللَّهُ تَعَالَى أَمْرَ الدِّينِ مِنْ أُمُورِ الدُّنْيَا فِي أَمْرِهِ صلى الله عليه وسلم بِالْمُشَاوَرَةِ وَجَبَ أَنْ يَكُونَ ذَلِكَ فِيهِمَا جَمِيعًا».

[3] - تأويلات اهل السنة «تفسير الماتريدي = تأويلات أهل السنة» (2/ 516):تأويلات أهل السنة المعروف ب (تفسیر الماتریدي)، تألیف: امام محمد بن محمد بن محمود، أبو منصور الماتريدي (ت 333هـ)، تحقيق: د. مجدي باسلوم، چاپوونکې اداره: دار الكتب العلمية - بيروت، لبنان، لومړی چاپ، کال: 1426 هـ - 2005 م. ج ۲ ص ۵۱٦.

[4] - أصول السرخسي، مخکینی مصدر. ج ۲ ص ۹۳.

کې د بنديانو د خوشې کولو جواز او عدم جواز شرعي حکم دی او د هغه امورو له جملې څخه دی چې هغه د الله تعالی حق دی او پيغمبر عليه السلام په دې کې د خپلو صحابه کرامو سره مشوره کړې او په رأي او اجتهاد باندې يې عمل هم کړی، تر دې چې د دې نظر او رأي پر خلاف وحې نازله شوه، نو لـه دې ثابته شوه چې رسول الله صلی الله عليه وسلم لکه څرنگه يې چې د جنگ په معاملاتو کې مشوره کوله همدا راز يې په احکامو کې هم مشوره کوله.

همدا خبره په يو بل عبارت کې داسې کوي: «**تبين أن قَوْله: {وشاورهم فِي الْأَمر} لَيْسَ فِي الْحَرْب خَاصَّة وَلَكِن يتَنَاوَل كل مَا يَتَأَتَّى فِيـه إِعْـمَال الرَّأْي وَقَالَ رَسُول الله صلى الله عليه وسلم لأبي بكر وَعمر رضي الله عنهما يَوْمًا وَقد شاورهما فِي شَيْء: «قولا فَإِنِّي فِيمَا لم يُوح إِلَيّ مثلكما». وَقد تَركهم رَسُول الله على الْمُشَاوِرَة بعده فِي أَمر الْخلَافَة حِين لم ينص على أحد بِعَيْنِه مَعَ علمه أَنه لَا بُد لَهُم من ذَلِك، وَلما شاوروا فِيـه تكلم كل وَاحِد بِرَأْيهِ إِلَى أَن اسْتَقر الْأَمر على مَا قَالَه عمر**»[1].

دا خبره څرگنده شوه چې د الله تعالی دا قول چې فرمايي: {وشاورهم فِي الْأَمر} يوازې د جنگ په اړه نه دی، بلکې هغه ټولو مسئلو ته شامل دی چې په هغوی کې د رأی او نظر د استعمال امکان وي، پيغمبر عليه السلام يوه ورځ کله يې چې د حضرت ابوبکر او عمر رضي الله عنهما سره په يو څه کې مشوره کوله، دې دواړو ته وويل: تاسې په جرأت خپله خبره کوئ، ځکه په هغه څه کې چې ما ته وحې نه وي شوي زه ستاسې په څېر يم (يعنې زه هم ستاسې په څېر په انساني اجتهاد او نظر باندې عمل کوم) او پيغمبر عليه السلام خپل صحابه کرام د خپل وفات څخه وروسته د خلافت په اړه مشورې ته پرېښـودل، ځکه هيڅ کوم مشخص فرد يې تعيين نه کړ، سره له دې چې هغه په دې پوهېده چې د امـام او خليفـه شـتون ورتـه ضرور دی او کلـه چـې صحابه کرامـو مشوره وکړه هر چا د خپل نظر څرگندونه وکړه، تر دې چې پرېکړه په هغه څه وشوه چې عمر رضي الله عنه مطرح کړه.

امام بزدوي هم همدا خبره کوي، وايي: « **وقد كان النبي صلى الله عليه و سلم يشاور في سائر الحوادث عند عدم النص مثـل مشاورته في أمـور الحرب ألا ترى أنه شاورهم في أسارى بدر ... وكان يقطع الأمر دونهم فيما أوحي إليه في الحرب كما في سائر الحوادث، والجهاد محض حـق الله تعالى ما بينه وبين غيره فرق، وكان يقول لأبي بكر وعمر رضي الله عنهما قولا فإني فيما لم يوح إلى مثلكما، ولا يحل المشورة مـع قيـام الـوحي وإنما الشورى في العمل بالرأي خاصة**»[2].

پيغمبر عليه السلام د نص په نه شتون کې د ټولو حوادثو په اړه مشوره کوله، لکه څرنگه مشوره بـه يـې چـې د جنگـي مسـئلو (د دنيـوي مسـئلو) پـه اړه کوله...خو به هغه قضيو کې چې وحې به ورته په کې وشوه هغه به د جنگ په اړه وی (د يو شمېر خلکو په اصطلاح دنيوي قضيـې وې) او کـه نـورې ټـولې مسئلې به وې، ټولې به يې پخپله بې له مشورې فيصله کولې او جهاد خو ديني قضيه ده، په جهاد او نورو قضيو کې هيڅ توپير نشته او حضرت ابـوبکر او حضرت عمر ته به يې ويل: خپله خبره کوئ، په هغه مسئلو کې چې ماته په کې وحې نه وي شوې زه ستاسې په څېر يم، د وحې په شتون کې مشوره جواز نه لري، ځکه شورا يوازې په اجتهادي مسئلو کې جواز او شتون لري.

د امام بزدوي خبره څرگنده ده، خو په يو بل ځای کې د پيغمبر عليه السلام او نورو ترمنځ همدومره توپير ښايي چـې پيغمـبر عليـه السـلام بـه لـومړی د وحې انتظار کاوه، کله به چې ورته وحې را نه غله بيا به يې مشوره او اجتهاد کاوه او نور خلک داسې نه دي، بلکې د قضيې د پېښېدو سره سم بايد مشوره او اجتهاد وکړي.

د اصول بزدوي شارح عبد العزيز البخاري د امام بزدوي د همدې عبارت لنډيز په دې توگه بيـانوي، وايـي:«**يعنـي كـان يحكـم في أمـر الحـرب الأمـر بطريق القطع إذا كان فيه وحي، كما كان يفعل كذلك في سائر الحوادث، وحاصله أنه أبطـل الفـرق المـذكور بإثبـات المسـاواة بـين أمـور الحـرب وسائر الحوادث فيما إذا وجد فيها الوحي، وفيما إذا لم يوجد، فقال: إذا لم يوجد الوحي كان يستشيرهم فيهما جميعا، وإذا وجد الـوحي يقطـع الأمر فيها من غير مشاورة والتفات إلى رأي أحد، فلا معنى للفرق الذي ذكروه ثم أكد هذا المعنى وهو إبطال الفرق بقوله والجهاد محض حق الله تعالى ليس بينه وبين غيره فرق**»[3].

هدف يې دا دی چې کله به وحې شتون درلود، نو پيغمبر عليه السلام به د جنگ په مسئلو کې د نورو ټولو مسئلو په څېر په قطعي توگه پرېکړه کوله (د چا مشورې او اجتهاد ته به يې نه کتل) د امام بزدوي د دې خبرې لنډيز دا دی چې د دنيوي او ديني مسئلو ترمنځ فرق له منځه يوسي، نو وايي: کله چې به وحې شتون نه درلود، نو د ټولو مسئلو په اړه به يې د صحابه کرامو سره مشوره کوله او کله به چې وحې شتون درلود، نو د ټولـو مسـئلو پـه اړه بـه يـې د صحابه کرامو د مشورې پرته قاطع پرېکړه کوله او د چا نظر او رأيې ته به يې نه ليدل، نو د ديني او دنيوي مسئلو ترمنځ په دې اړه توپير نشـته لکـه دا څـه خلک يې چې وايي، بيا يې دا مفهوم لږ نور هم په مؤکد شکل بيان کړ، ځکه ويل يې دي: چې جهاد خو هم دنيـوي مسـئله نـه ده، بلکـې هغـه هـم د الله تعالی حق دی، د جهاد او نورو عبادتونو ترمنځ په دې اړه هيڅ توپير نشته.

---

[1] - أصول السرخسي، مخکينی مصدر. ج ۲ ص ۱۳۱.

[2]- كنز الوصول الى معرفة الأصول المعروف ب(أصول بزدوي)، تأليف: امام علي بن محمد البزدوي الحنفيی، چاپوونکې اداره: مطبعة جاويد پريس، کراچي، پاکستان. ص ۲۳۰- ۲۳۲.

[3] - كشف الأسرار عن أصول فخر الإسلام البزدوي، تأليف: عبد العزيز بن أحمد بن محمد، علاء الدين البخاري (المتوفى : 730هـ)، تحقيق: عبد الله محمود محمد عمر، چاپوونکې اداره: دار الكتب العلمية -بيروت، لبنان، لومړی چاپ، کال: 1418هـ/1997م. ج ۳ ص ۳۱۲.

يو شمېر ظاهر مشربه علماء او د نورو مذهبونوعلماء وايي: پيغمبر عليه السلام د شرعي احکامو په اړه مشوره نه کوله ځکه چې د شرعي احکامو مصدر خو هغه پخپله و او دا احکام پخپله هغه ته د الله تعالی له لورې راتلل، د دوی له نظره پيغمبر عليه السلام يوازې په هغه مسئلو کې مشوره کوله چې هغه د موقتو امورو سره تړلې وه لکه د جنګ او سياست مسئلېچې دې ته دوی دنيوي قضيې وايي، چې د دې خلکو په نظرياتو باندې د حنفي مذهب د اصول فقه علماوو رد کړی چې دمخه مو د دوی عبارتونه ولوستل او د شواهدو او دلايلو په رڼا کې درسته خبره هم هماغه ده چې د حنفي مذهب اصوليين يې کوي.

په دې اړه چې په احکامو رسول الله صلی الله عليه وسلم مشوره نه کوله، بلکې د مشورې ډګر يې دنيوي کارونه وو او دا چې دا حکم يوازې د پيغمبر عليه السلام پورې ځانګړی وه، له هغوی وروسته ټولو خلکو هغه که صحابه کرام دي او که نور مسؤولين هغوی بيا د ټولو شيانو په اړه مشوره کوله په هغه کې احکام او نور ټولې مسئلې شاملې وې، په دې اړه امام ابوبکر بن العربي وايي: «**المسالة الرابعة مدح الله المشاور في الأمور ومدح القوم الذين يمتثلون ذلك وقد كان النبي يشاور أصحابه في الأمور المتعلقة بمصالح الحروب وذلك في الآثار كثير ولم يشاورهم في الأحكام لأنها منزلة من عند الله على جميع الأقسام من الفرض والندب والمكروه والمباح والحرام، فأما الصحابة بعد استئثار الله به علينا فكانوا يتشاورون في الأحكام ويستنبطونها من الكتاب والسنة وأن أول ما تشاور فيه الصحابة الخلافة فإن النبي لم ينص عليها**»[1].

څلورمه مسئله، الله پاک په مسئلو کې د مشورې کولو ستاينه کړې ده او هغه خلک يې ستايلي دي چې په مشوره باندې عمل کوي، پيغمبر عليه السلام به د خپلو صحابه کرامو سره د جنګونو اړوند مسئلو په اړه مشوره کوله او په دې اړه ډېر احاديث شته دی او د شرعي احکامو په اړه يې د هغوی سره مشوره نه ده کړې، ځکه ټول شرعي احکام (فرض، مستحب، مکروه، مباح او حرام) د الله تعالی له لورې نازل شوي دي او کله چې رسول الله صلی الله عليه وسلم د الله لور ته وکوچېده، نوصحابه کرامو به په احکامو کې هم مشوره کوله او هغه به يې د قرآن کريم او سنتو څخه استنباطول او تر ټولو دمخه يې چې په کومه مسئله کې مشوره وکړه هغه د خلافت او امامت مسئله وه، ځکه د پيغمبر عليه السلام له لورې يې په اړه کوم نص شتون نه درلود.

په دې اړه چې رسول الله صلی الله عليهوسلم د شرعي احکامو په اړه د صحابه کرامو سره مشوره کړې که نه؟ دا د فقهاوو ترمنځ د اختلاف يو ټکی دی، احناف په دې نظر دي چې پيغمبر عليه السلام د اجتهاد له لارې هم احکام استنباطول، نو اجتهاد ورته جايز و او په کوم ځای کې چې اجتهاد جواز ولری هلته مشوره شته، خو د امام بزدوي رحمه الله نظر دا دی چې اجتهاد به يې کاوه، خو وروسته له دې چې وحې ته لږ انتظار وکړي او کله به چې وحې را نغله، نو بيا به يې اجتهاد کاوه، د اصول فقهې نور حنفي علماء دا شرط هم نه ړدي. د نورو مذهبونوعلماء عموماً دا خبره ردوي چې پيغمبر عليه السلام دې د شرعي احکامو په اړه مشوره کړې وي، خو د نورو مذهبونو د علماوو دا خبره نا سمه ده، او صحيح خبره هغه دهکومه خبره چې د احنافو علماء کوي، د دوی خبره په بې شمېره شواهدو ثابته ده چې يوازې هغه شواهد هم کفايت کوي چې امام جصاص رازي په الفصول في الأصول کې راوړي دي.

مشوره بايد د چا سره وشي؟

په دې اړه چې مشوره بايد د چا سره وشي؟ د دې ځواب مشوره کېدونکې مسئلې ته په کتلو توپير لري، ځينې مسئلې داسې دي چې د هغې سره اړوند ټولو خلکو سره بايد مشوره وشي چې په دې حالت کې کوم ځانګړې استعداد او اهليت ته هم اړتيا نشته او ځينې مسئلې داسې دي چې بايد د مشخص اهليت او استعداد لرونکو افرادو سره په کې مشوره وشي، د مشوره ورکوونکو له پلوه موږ مشوره په لاندې دريو ډولونو ويشلی شو:

لومړی: شخصي مشوره

لومړی د شخصي کارونو په اړه مشوره ده، چې د قرآن کريم د دې ايت کريمه د مصداق سره سم چې فرمايي: «وأمرهم شورى بينهم» د هغوی معاملات د شورا پر بنسټ مخ ته ځي، مسلمانانو ته بهتره خبره دا ده چې د خپلو شخصي امورو په اړه د داسې چا سره مشوره وکړي چې هغه يې په علم، تجربه او اخلاص اعتماد لري، په دې اړه ډېر نصوص هم شته، په دې کې شخصي مسئلې، کورنی، د سوداګری، قرض او داسې نورې ټولې مسئلې شاملې دي، په دې کې فردي مشوره او د افرادو تعيين هم په کې نشته، په هر وخت کې يې د هر هغه چا سره کولای شي چې اعتماد پرې ولري. په هر شکل يې چې مشوره وکړه د (**وأمرهم شورى بينهم**) الهي امر يې پر ځای کړ. خو دا زموږ د بحث موضوع نه ده.

دويمه: عمومي مشوره يا عامه شورا

دا د هغه مسئلو په اړه مشوره او شورا ده چې ټولو خلکو ته يې ګټه او زيان رسېږي، د داسې مسئلو په اړه د ټولو خلکو سره مشوره مهمه او اړينه ده، چې له دې جملې څخه يوه مهمه مسئله د ټول امت او يا هم د يو هېواد او سيمې لپاره د سياسي قيادت د ټاکلو مسئله ده، په دې کې ټول خلک بايد په خپلو کې سره مشوره وکړي، او په دې اړه بايد د ټولو خلکو نظر واخيستل شي او مشوره ورسره وشي، که د ټولو خلکو رايه او نظر اخيستل ستونزمن وي، نو بيا يې بايد په اړه د هغوی د نمايندګانو نظر واخيستل شي، زموږ علماوو په دې اړه له روافضو پرته د نور ټول امت اجماع نقل کړې ده چې د عمومي قيادت ټاکنه د امت اختيار ته پرېښودل شوې ده، ځکه په امت کې موجودې ډلې په دې اړه دوه نظره لري:

1. امام او خليفه د رسول الله صلی الله عليه وسلم له لورې د نص او تصريح په ذريعه ټاکل کېږي، چې دا د شيعه ګانو نظر دی، هغوی وايي چې حضرت علي کرم الله وجهه د پيغمبر عليه السلام له لورې د خليفه په توګه ټاکل شوی و، چې دې سره د امت هيڅ بله ډله او بل عالم اتفاق نه لري.

---

[1] - احکام القرآن د ابوبکر بن العربي المالکي، مخکينی مصدر. ج ۴ ص ۹۱-۹۲.

2. د امام او خليفه ټاکنه د امت اختيار او انتخاب ته پرېښودل شوی، چې دا کار بايد د شورا په پايله کې سرته ورسېږي، په دې اړه دلتـه د علـماوو يو څو عبارتونه نقل کوم چې په دې اړه د اجماع خبره کوي.

امام الحرمين جويني د اهل سنت والجماعت مذهب همدا بيانوي چې امام د خلکو له لورې ټاکل کېږي، هغـه وايـي: "**اتَّفَـقَ الْمُنْتَمُـونَ إِلَى الْإِسْلَام عَلَى تَفَرُّقِ الْمَذَاهِب، وَتَبَايُنِ الْمَطَالِب، عَلَى ثُبُوتِ الْإِمَامَـة، ثُـمَّ أَطْبَقُـوا عَـلَى أَنَّ سَـبِيلَ إِثْبَاتِهَـا الـنَّصُّ أَوْ الاخْتِيَـارُ، وَقَـدْ تَحَقَّـقَ بِـالطُّرُقِ الْقَاطِعَـةِ وَالْبَرَاهِينِ اللَّامِعَةِ بُطْلَانُ مَذَاهِبِ أَصْحَابِ النُّصُوصِ، فَلَا يَبْقَى بَعْدَ هَذَا التَّقْسِيمِ وَالِاعْتِبَارِ إِلَّا الْحُكْمُ بِصِحَّةِ الاخْتِيَار**"[1].

اسلام ته ټول منسوب خلک د مذهبونود اختلاف او نظرياتو د تعارض سره په دې اتفاق لري چې امامـت لازم دی او بيا پـه دې هـم اتفـاق لـري چـې د امامت د رامنځته کېدلو طريقه به يا شرعي نص (د پيغمبر عليه السلام له لورې نص يا د مخکې امام له لورې نص د شيعه ګانو له نظره) وي او يا به د خلکو له لورې غوره کول وي او دا خو په قطعي او څرګندو دلايلو ثابته شوه چې د نص له لارې د امام د ټـاکلونظر باطـل دی، نـو د دې سبر او تقسيم[2] د دليـل وروسته دا ثابتېږي چې يوازې همدا د امت له لورې د غوره کولو مذهب صحيح او درست دی.

همدا خبره د هغه شاګرد امام ابو حامد غزالي هم په ډېرو لنډو ټکو کې داسې کوي: "**لَا مأخذ للإمامة إلا النَّص أو الِاخْتِيَار وَنحـن نقُـول مهـما بَطـل النَّص ثَبت الِاخْتِيَار**"[3].

د امام او خليفه (همدا راز د يو هېواد د حاکم) د ټاکل کېدو لپاره د نص او د خلکو له لورې له غوره کولو او ټاکلو پرته بله لار نشته، اوس موږ وايو کله چې دا خبره باطله ثابته شوه چې نص د امام د ټاکلو وسيله ده، نو د خلکو له لورې د ټاکلو او غوره کولو لار ثابته شوه.

نو کله چې امامت او خلافت عقد او بيعت شو چې د خلکو له لورې بايد ورسره سرته ورسېږي، په پخوانيو وختونو کې داسـې امکانـات نـه وو چـې د ټولـو خلکو نظر يې په اړه واخيستل شي او ټولو خلکو سره دې په دې اړه مشوره وشي او نه دا ممکن و چې د خلکو څخه د هغـوی د نقيبـانو او وکيلانـو د ټـاکلو غوښتنه وشي، چې هغوی سره بيا د امام، خليفه او حاکم په ټاکلو کې مشوره وشي، نو له دې امله د خليفه او امام د انتخاب لپاره پـه تخمينـي توګـه هغـه خلک راټولېدل چې په غالب ګومان يې د خلکو نماينده ګي او وکالت کولی شو او غالباً يې خلکو د نظر مخالفت نه کاوه او دوی ته «اهـل الحـل والعقـد» ويل کېدل، لکه د حضرت عمر رضي الله عنه د هغه وينا څخه چې څرګندېږي چې په هغه اوږد اثر کې يې يادونه شوې چې د زخمي کېدو وروسـته يـې د وصيتونو په شکل کې صحابه کرامو ته کړې وه[4].

خو اوس چې د يو هېواد د قيادت د انتخاب لپاره د عامو خلکو سره مشوره ممکنه ده او دا کار سرته هـم رسـېږي او همـدا راز د خلـکو حقيقـي وکـيلان انتخابول هم ستونزه نه لري، نو بايد چې د هېواد د حاکم په ټاکلو کې د همدې عامې مشورې څخه کار واخيستل شي، چې دا واقعي مشـوره وي، همـدا راز که دا کار د اهل حل وعقد (د خلکو نمايندګانو) ته سپارل کېږي، نو د همدې عامې مشورې له لارې بايد د خلکو حقيقي وکيلان وټاکل شي، تر څو دا مشوره واقعي د هغه چا سره سرته ورسېږي چې دوی سره تړاو لري.

همدا راز ابو منصور عبد القاهر البغدادي الاسفرايني د خليفه او امام د ټاکلو په اړه وايي: "**واختلفوا في طريق ثبوت الإمامة من نص أو اختيار: فقال الجمهور الأعظم من أصحابنا ومن المعتزلة والخوارج و النجارية أن طريق ثبوتها الاختيار من الأمة باجتهاد أهل الاجتهاد منهم واختيارهم مـن يصلح لها**"[5].

د امامت د ثبوت د وسايلو په اړه د امت د ډلو ترمنځ اختلاف دی؛ چې د شرعي نص له لارې د يو امام امامت ثابتېږي او که د ټاکنو له لارې، د امت لويه برخه چې اهل سنت، معتزله، خوارج او نجاريه فرقې هم په کې شاملې دي، دوی وايي: چې د امام د امامت د ثبوت لار د امت له لورې ټاکل او غوره کول دي، چې د اجتهاد وړ خلک اجتهاد وکړي او داسې څوک مشخص کړي چې څوک د دې منصب وړتيا لري.

د اسفرايني د خبرې مطلب دا دی چې اهل اجتهاد (اهل الحل والعقد) به لومړی داسې خلک مشخص کوي چې څوک د دې منصب وړتيا لري، که يو تن و، خو هغه به بيا په ځانته ځان د عام بيعت لپاره وړاندې کړی شي او که له يو څخه زيات کسان ووؤ، نو د اوسني عصر د ظروفو او حـالاتو سره سم بـه ټول د خلکو مخ ته وړاندې کېږي چې د هر چا سره ډېرو خلکو موافقه وکړه هماغې ته به د قيادت مسؤوليت ور سپارل کېږي.

خو که اهل الحل والعقد د امت د نماينده ګانو په توګه دا عقد سرته رسوي بيا هم کوم اشکال نه لـري، څـکه رسـول الله صـلی الله عليـه وسـلم پـه بيعـة العقبة کې انصارو ته ويلي وو چې خپل نماينده ګان وټاکئ چې د هغوی سره خبره وکړم، وه يې ويل: "**أَخْرِجُوا إِلَيَّ مِنْكُمْ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا يَكُونُونَ عَـلَى**

---

[1] - غياث الأمم في التياث الظلم ص 54، د عبد العظيم الديب تحقيق.

[2] - دا د دليل يو ډول دی چې د يوې قضيې ټول احتمالي کيفيتونه وټاکل شي او بيا يو يو کيفيت نقد کړی شي، هر کيفيت چې د نقد څخه روغ راووځي هماغه کيفيت صحيح ګڼل کېږي.

[3] - فضائح الباطنية، تأليف: امام أبو حامد محمد بن محمد الغزالي الطوسي (ت 505هـ)، تحقيق: عبد الرحمن بدوي، چاپوونکې اداره: مؤسسة دار الكتب الثقافية – الكويت. ص ۱۷٦.

[4] - مصنف عبد الرزاق، تأليف: أبو بكر عبد الرزاق بن همام الصنعاني، الناشر : المكتب الإسلامي – بيروت، دويم چاپ، کال: 1403هـ ق، تحقيق : حبيب الرحمن الأعظمي. ج ۵ ص ۴۸۰.

[5] - أصول الدين، تأليف: عبد القاهر بن طاهر بن محمد بن عبد الله البغدادي التميمي الأسفراييني، أبو منصور (المتوفى: 429 هـ)، چاپوونکې اداره: مدرسة الإلهيات بدار الفنون التركية- تركيا اسطنبول، لومړی چاپ، د چاپ کال: 1346 هـ ق 1928م. ص ۲۷۹.

قَوْمِهِمْ فَأَخْرَجُوا مِنْهُمْ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا"[1]. خو شرط به يې دا وي چې دا خلک چې د اهل حل وعقد په نوم يادېږي دوی بايد د خلکو نمايندګي وکړي شي، لکه دا د انصارو نقباء چې د ټولو قبيلو نماينده ګي يې کوله، يا هغو عرفاوو چې کوله چې پيغمبر عليه السلام د حنين د غزا نه وروسته ورسره د هوازن قبيلې د بنديانو د پرېښودلو په اړه مشوره کړې وه.

ځکه زموږ په تراث کې همدا د نماينده ګانو او د اهل الحل والعقد تصور دی، ځکه په پخوا وخت کې په مهمو قضيو کې د ټولو خلکو سره د مشورې کولو او د هغوی د نظر د اخيستلو او همدا راز د کوم تړون او عقد د سرته رسولو امکانات ډېر نادر وو، وسايل او امکانات برابر نه وو، نو د خلکو د نماينده ګانو له لارې به دا کار سرته رسېده، تر دې چې د خلکو د نماينده ګانو ټاکنه هم د وسايلو د نه شتون له امله ستونزمن کار و او په اټکل به دا نماينده ګان ټاکل کېدل، هغه څوک به د يوې قبيلې او يوې سيمې نماينده ګان بلل کېدل چې په ورځني ژوند کې به خلکو د هغوی خبرې او پرېکړې ته غاړه ايښودله او له همدې امله ورته اهل حل وعقد[2] ويل کېده، خو اوس د خلکو د واقعي نمايندګانو ټاکنه اسان کار دی، نو بايد يوازې له اټکل څخه کار وانخيستل شي. بلکې په واقعي توګه هغه خلک وټاکل شي چې د هغه سيمې اکثره خلک يې خپل نماينده ګان او خپل مشران ګڼي، لنډه دا چې د خلکو نماينده ګان (اهل الحل والعقد) او د اوسنی اصطلاح سره سم د خلکو له لورې ټاکل شوي نماينده ګان (لکه څرنګه چې په بيعة العقبة کې د رسول الله صلى الله عليه وسلم په هدايت خپل وکيلان او نماينده ګان وټاکل او يا به چې په اسلامي لښکر کې عرفاء موجود وو) د امامت او خلافت او يا هم د سيمه ييز (په يو هېواد کې د) حکومت د ټاکلو لپاره لاندې کارونه سرته رسولی شي:

1. لومړی: له دوی څخه يوه ډله داسې بايد وي چې خلک وپېژني او دا مشخص کړی شي چې څوک د خلافت او يا هم په اوسنيو حالاتو کې په يو هېواد کې د حکومت کولو وړتيا لري، په خپلو منځونو کې مشوره وکړي، که د وړتيا درلودونکو ترمنځ د دې منصب په لاسته راوړلو کې تنازع نه وه او يو تن د دې کار لپاره تشخيص شو، نو هماغه مشخص شوی مستحق شخص به خلکو ته وړاندې کړي او خلک به ورسره عام بيعت وکړي لکه حضرت ابوبکر الصديق چې حضرت عمر بن الخطاب د دې منصب لپاره کانديد کړ او بل چا ورسره په دې منصب باندې مقابله نه درلوده، نو د دې منصب لپاره يې وړاندې کړ او خلکو ورسره عام بيعت وکړ[3]. او که مستحقين زيات وو او د هغوی ترمنځ تنازع شتون درلود (چې دا کار د امام ماوردي د تصريح سره ناروا نه دی، بلکې د هغه شورا د افرادو ترمنځ هم تنازع شتون درلوده چې حضرت عمر د خپل شهادت څخه وروسته ټاکلې وه چې خليفه به د دوی له جملې څخه وي)[4] نو بيا دوه حالتونه رامنځته کېږي:

2. لومړی: دا چې دوی په اکثريت باندې د څو مرشحينو (کانديدانو) ترمنځ د مناسب او غوره شخص انتخاب وکړي او هغه خليفه شي، دا په هغه صورت کې چې امت او ملت خپلو نماينده ګانو ته د دې واک ورکړی وي چې دوی د هغوی په نماينده ګۍ امام او خليفه او يا د يو هېواد حاکم وټاکلی شي، ځکه چې دا حق اصلاً د ټول امت او يا ملت دی او دوی ته د هغوی د وکالت په توګه منتقل کېږي.

3. دويم: دا چې د اهل الحل والعقد شورا يا د امت او ملت د نماينده ګانو شورا دا ټول دعوه لرونکي چې د امامت، خلافت او د يو هېواد د حاکميت اهليت لري، د امت او ملت نظر ته وړاندې کړي او د هر چا سره چې زياتو خلکو موافقه وښوده او د بيعت اظهار يې ورسره وکړ هماغه به د دې منصب لپاره وړ شخص وي او هماغه به امام ګڼل کېږي، ځکه دا يو د مرجحاتو څخه دی چې د خلکو تاييد او په هغوی کې مقبوليت ولري او «**أطوع في الناس وأقرب في القلوب**»[5] وي، يعنې په زياتو خلکو د اطاعت څخه برخمن وي او د خلکو زړونو ته زيات نږدې وي.

---

[1] - مسند الامام أحمد، تأليف: الإمام أحمد بن حنبل (164 - 241 هـ)، تحقيق: شعيب الأرنؤوط [ت 1438 هـ]- عادل مرشد – وآخرون، إشراف: د عبد الله بن عبد المحسن التركي، چاپوونکې اداره: مؤسسة الرسالة. ج 25 ص 93، دحديث شمېره (15798).

[2] - اهل حل و عقد لغوي معنی ده هغه څوک چې پرانستل او تړل کوي، خبرې غوټه کوي، پرېکړې کوي، او تړونونه کوي، او د ستونزو لپاره د حل لارې را وباسي.

[3] - دا هغه صورت دی چې د دې منصب لپاره بل هيڅ نوماند شتون ونه لري، خو دا حالت يوازې په ديکتاتوري نظامونو کې رامنځته کېږي، د واقعي خپلواکۍ په حالت کې نه رامنځته کېږي.

[4] - دا خبره ماوردي کړې ده، خو هغه يوازې يو حالت ياد کړی چې اهل الحل والعقد يې بايد پرېکړه وکړي، طبعاً د اراو په اکثريت سره، ځکه په شورا کې خو بله کومه لار نشته، ځکه ټول د نظر خاوندان وي، د يو نظر د بل په مقابل کې ارجحيت نه لري، په دې اړه ماوردي وايي: «فَإِنْ وَقَفَ الِاخْتِيَارُ عَلَى وَاحِدٍ مِن اثْنَيْنِ فَتَنَازَعَاهَا، فَقَدْ قَالَ بَعْضُ الْفُقَهَاءِ: إنَّ التَّنَازُعَ فِيهَا لَا يَكُونُ قَدْحًا مَانِعًا. وَلَيْسَ طَلَبُ الْإِمَامَةِ مَكْرُوهًا، فَقَدْ تَنَازَعَ فِيهَا أَهْلُ الشُّورَى، فَمَا رُدَّ عَنْهَا طَالِبٌ، وَلَا مُنِعَ مِنْهَا رَاغِبٌ، وَاخْتَلَفَ الْفُقَهَاءُ فِيمَا يُقْطَعُ بِهِ تَنَازُعُهُمَا مَعَ تَكَافُؤِ أَحْوَالِهِمَا، فَقَالَتْ طَائِفَةٌ: يُقْرَعُ بَيْنَهُمَا وَيُقَدَّمُ مَنْ قَرَعَ مِنْهُمَا. وَقَالَ آخَرُونَ: بَلْ يَكُونُ أَهْلُ الِاخْتِيَارِ بِالْخِيَارِ فِي بَيْعَةِ أَيِّهِمَا شَاءُو» الأحكام السلطانية للماوردي ص26. يعنې که د دوو نوماندانو ترمنځ د خلافت پر منصب تنازعه رامنځته شوه، يو شمېر فقهاء وايي چې د امامت منصب ته په رسېدلو کې منازعه داسې کوم عيب نه دی چې د امامت د منصب مانع دې وګرځي، همدا راز د امامت غوښتنه کوم مکروه کار هم نه دی، ځکه د شورا (د حضرت عمر له لورې د خليفه د ټاکلو لپاره د جوړې شوې شورا) غړو امامت او خلافت ته په رسېدو کې تنازع درلوده او نه خو د امامت د منصب غوښتونکي او نه په دې کې د رغبت درلودونکي له دې څخه منع شوي او رد شوي، (له دې امله دا يو روا کار دی) ښه نو دا تنازعه به څرنګه له منځه وړل کېږي که دا نوماندان په حالاتو کې سره برابر وو، نو يوه ډله وايي: چې د دوی ترمنځ به قرعه (پچه) اچول کېږي (خو دا خبره اکثرو فقهاوو رد کړې، ځکه دا عقد دی او په عقودو کې پچې او قرعې نه اچول کېږي) نور بيا وايي: چې دا نماينده ګان او اهل الحل والعقد چې په (اکثريت) سره هر يو غوره کړ هماغه به خليفه وي، خو موږ په متن کې دا هم ورسره زياته کړه چې کېدلی شي د اهليت درلودونکو دا ليست عامو خلکو ته وړاندې کړی شي او کله چې د عامو خلکو له لورې هر څوک (اطوع) وټاکل شو هماغه به خليفه ګڼل کېږي.

[5] - په دې اړه د فقهاو بې شمېره تصريحات شتون لري، لنډيز يې دا دی چې که افضل شتون ولري، خو يو بل څوک چې مفضول وي او هغه په خلکو کې زيات طرفداران ولري، خلکو کې زيات محبوبيت ولري او خلک يې زيات اطاعت کوي، نو په دې حالت کې د مفضول امامت په قطعي توګه منعقد کېږي، امام ماوردي وايي: «وَلَوْ ابْتَدَءُوا بَيْعَةَ الْمَفْضُولِ مَعَ وُجُودِ الْأَفْضَلِ نُظِرَ، فَإِنْ كَانَ ذَلِكَ لِعُذْرٍ دَعَا إلَيْهِ مِنْ كَوْنِ الْأَفْضَلِ غَائِبًا أَوْ مَرِيضًا، أَوْ كَوْنِ الْمَفْضُولِ أَطْوَعَ فِي النَّاسِ وَأَقْرَبَ فِي الْقُلُوبِ، انْعَقَدَتْ بَيْعَةُ الْمَفْضُولِ وَصَحَّتْ إمَامَتُهُ.» الأحكام السلطانية،

د جصاص رازي له نظره د دې ډول شورا یوه مهمه بېلګه

جصاص رازي هم هماغه خبره کوي چې د حضرت ابوبکر رضي الله عنه د خلیفه په توګه ټاکنه په نص باندې نه ده ولاړه، بلکې دا په شورا او د خلکو له لورې په ټاکنه باندې ولاړه ده، چې دا د دې عامې او شمولي شورا یوه ډېره بنسټیزه بېلګه ده، چې باید د یو هېواد د حاکم د ټاکلو لپاره هم باید له همدې ډول شورا څخه استفاده وشي، هغه وايي: «**وَأَجْمَعُوا عَلَى عَقْد الْبَيْعَة لأَبي بَكْر بآرَائهمْ، وَلَمْ يَدَّع أَحَدٌ منْهُمْ نَصًّا عَلَى أَبي بَكْر وَلَا غَيْره، وَلَوْ كَانَ هُنَاكَ نَصٌّ لَمَا خَفيَ عَلَيْهِمْ، وَهُوَ مُعْظَمُ أَمْر دينهمْ، وَدُنْيَاهُمْ . وَلَمَّا قَالَت الْأَنْصَارُ: (منَّا أَميرٌ وَمنْكُمْ أَميرٌ) وَلَوْ كَانَ هُنَاكَ نَصٌّ عَلَى رَجُل بعَيْنه لَمَا أَجْمَعَت الصَّحَابَةُ عَلَى جَوَاز الشُّورَى، لأَنَّ الشُّورَى لَا تَجُوزُ فيمَا يَكُونُ فيه نَصٌّ منَ الرَّسُول صَلَّى اللَّهُ عَلَيْه وَسَلَّمَ . فَثَبَتَ أَنَّ النَّبيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْه وَسَلَّمَ لَمْ يَنُصَّ عَلَى أَبي بَكْر، وَلَا عَلَى غَيْره في الْإمَامَة، وَأَنَّهُ وَكَلَهُمْ إلَى اجْتهَادهمْ في عَقْد الْإمَامَة لمَنْ يَرَوْنَهُ أَهْلًا لَهَا، وَصَلَاحًا للْكَافَّة، وَعَلمْنَا حينَ عَقَدُوهَا لأَبي بَكْر باجْتهَادهمْ أَنَّهُمْ لَمْ يَفْعَلُوهُ إلَّا وَقَدْ كَانَ منَ النَّبيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْه وَسَلَّمَ تَوْقيفٌ لَهُمْ أَنَّ عَلَيْهمْ نَصْبَ إمَام باجْتهَاد آرَائهمْ، ثُمَّ إنَّ عُمَرَ جَعَلَهَا شُورَى بَيْنَ ستَّة، وَرَضيَت السِّتَّةُ وَالْجَمَاعَةُ بذَلكَ، لَمْ يُنْكرْهُ منْهُمْ مُنْكرٌ، وَكَانَ ذَلكَ باجْتهَاد رَأْيٍ منْهُ، وَالشُّورَى إنَّمَا هيَ الْإجْمَاعُ عَلَى الرَّأْي، وَتَوْليَةُ مَنْ يَرَوْنَ ذَلكَ لَهُ**»[1].

صحابه کرامو د خپل نظر او رأی پر بنسټ د حضرت ابوبکر رضي الله عنه سره په بیعت کولو اجماع وکړه او هیچا هم نه د ابوبکر الصدیق په خلافت او نه د کوم بل چا په خلافت د نص د موجودیت ادعا وکړه، (که چا یې ادعا نه وي کړې) او نص موجود وی، نو حتماً به هغوی پرې خبر شوي وی، ځکه د خلافت قضیه د هغوی د دین او دنیا دواړو لپاره تر ټولو بنسټیزه قضیه وه او کله چې انصارو صحابه کرامو وویل: (یو امیر دې له موږ څخه وي او یو امیر دې ستاسې (مهاجرینو) څخه وي) نو که د رسول الله صلی الله علیه وسلم له لورې د کوم مشخص سړي په اړه نص شتون درلودی، نو صحابه کرامو به د شورا له لارې د دې مسئلې د حلولو په جواز اجماع نه وی کړی، ځکه شورا په هغه قضیه کې جواز نه لري په کومه کې چې د رسول الله صلی الله علیه وسلم څخه نص شتون ولري.

نو له دې څخه ثابته شوه چې پیغمبر علیه السلام د امامت او خلافت لپاره نه د حضرت ابوبکر او نه د کوم بل چا په نوم تصریح کړې ده او دا چاره یې د خلکو اجتهاد او نظر ته پرېښې وه چې د خلافت او امامت مسؤولیت داسې چا ته وسپاري چې دې لپاره یې وړ ګڼي او د عامو خلکو په ګټه وي او کله یې چې امامت حضرت ابوبکر رضي الله عنه ته د اجتهاد پر بنسټ وسپاره، نو موږ په دې پوه شو چې دا کار یې له دې امله وکړ چې دوی سره د پیغمبر علیه السلام له لورې په دې اړه هدایت او تصریح موجود و چې دوی باید امام او خلیفه د اجتهاد او په خپلو کې د مشورې او نظر له لارې وټاکي. بیا حضرت عمر رضي الله عنه د امامت او خلافت قضیه د شپږو تنو صحابه کرامو شورا ته وسپارله او هغه شپږ تنو او د صحابه کرامو ټول جماعت دا قبوله هم کړه او د صحابه کرامو څخه هیڅ چا دا خبره رد نه کړه (بلکې ټولو ومنله) او دا د حضرت عمر رضي الله عنه یوه اجتهادي پرېکړه وه او د شورا په نظر او رأی باندې د راټولېدو نوم دی او د دې نوم دی چې هغه چا ته د امامت او خلافت دا منصب وسپاري چې ځوک دوی د دې لپاره اهل او وړ وګڼي.

همدا خبره امام جصاص رازي په یو بل ځای کې داسې کوي، وايي: «**وَقَالَ تَعَالَى:{ وَعَدَ اللَّهُ الَّذينَ آمَنُوا منْكُمْ وَعَملُوا الصَّالحَات لَيَسْتَخْلفَنَّهُمْ في الْأَرْض كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذينَ منْ قَبْلهمْ } الْآيَةَ . وَأَجْمَعَت الْأُمَّةُ - غَيْرَ الرَّافضَة - أَنَّ هَذَا الاسْتخْلَافَ إنَّمَا يَكُونُ في كُلِّ وَقْتٍ باجْتهَاد الْمُسْلمينَ وَآرَائهمْ، فيمَنْ يَرَوْنَهُ مَوْضعًا للْخلَافَة لفَضْله، وَأَنَّهُ أَصْلَحُ للْأُمَّة منْ غَيْره**»[2].

الله تعالی د هغه خلکو سره چې ایمان یې راوړی او نیک عملونه یې کړي دي د دې وعده کړې ده چې هغوی ته به په ځمکه کې خلافت ور په برخه کوي لکه هغه خلکو ته یې چې خلافت ورکړی و چې له دوی څخه مخکې وو. د روافضو څخه پرته د ټول امت اجماع ده چې په هر وخت کې به د امام او خلیفه د نصبولو قضیه د مسلمانانو په اجتهاد او نظر باندې سرته رسېږي او هغه څوک به خلیفه ګرځوي چې څوک د خپل فضیلت له امله د خلافت وړ وګڼي او څوک چې د امت لپاره له نورو څخه ګټور وي.

د هغه شورا شمولیت او عمومیت چې د خلیفه، امام او حاکم د ټاکلو لپاره سرته رسېږي، په دې اړه هغه نصوص چې د خلیفه په توګه د حضرت عثمان بن عفان د ټاکلو په اړه راغلي دي ډېر څرګند او واضح دي، په یو روایت کې افلح بن سعید بن کعب د عبد الرحمن بن عوف رضي الله څخه روایت کوي، وايي:«**قَالَ عَبْدُ الرَّحْمَن بْنُ عَوْفٍ: " وَاللَّه مَا بَايَعْتُ لعُثْمَانَ حَتَّى سَأَلْتُ صبْيَانَ الْكُتَّاب، فَقَالُوا: عُثْمَانُ خَيْرٌ منْ عَليٍّ** "[3]. ما تر هغه وخت پورې د حضرت عثمان رضي الله عنه لپاره بیعت وا نخیست تر څو مې چې د ټولو خلکو نه پوښتنه ونه کړه تر دې چې درسي حلقو د ماشومانو څخه مې هم پوښتنه وکړه او ټولو ویل چې حضرت عثمان د دې کار لپاره د حضرت علي څخه غوره دی.

تألیف: أبو الحسن علي بن محمد بن محمد بن حبیب البصري البغدادي، الشهیر بالماوردي (ت 450هـ)، چاپوونکې اداره: دار الحدیث – القاهرة، مصر. ص ۲۷. دا ډول عبارتونه په ډېرو زیاتو فقهي مراجعو کې راغلي دي، پوښتنه دا را ولاړېږي چې که عام ولس رأی ته مراجعه ونه شي دا به څرنګه معلوم شي چې څوک أطوع في الناس او أقرب الی القلوب دی؟

[1] - الفصول فی الأصول، مخکینی مصدر. ج ۴ ص ۵۴ – ۵۵.

[2] - الفصول في الأصول، مخکینی مصدر. ج۴ ص ۲۹.

[3] - شرح أصول اعتقاد أهل السنة والجماعة، تألیف: أبو القاسم هبة الله بن الحسن بن منصور الطبري الرازي اللالکائي (ت 418 هـ)، تحقیق: أحمد بن سعد بن حمدان الغامدي [ت 1434 هـ]، چاپوونکې اداره: دار طیبة – السعودیة، اتم چاپ، کال 1423 هـ / 2003 م. ج ۷ ص ۱۴۲۳.

بېلابېلو محدثینو د عبد الرحمن بن عوف د خوریي مسور بن مخرمة نه روایت کوي، وایي: «**سمعت عبد الرحمن بن عوف یقول: شاورت المهاجرین الأولین، وأمراء الأجناد، وأصحاب رسول الله صلی الله علیه وسلم، فلم أر أحدا یعدل بعثمان**»[1].

د عبد الرحمن بن عوف نه مې اورېدلي چې ویل یې: ما د لومړنیو مهاجرینو، د اسلامي لښکر د مشرانو او د پیغمبر علیه السلام د صحابه کرامو ټولو سره مشوره وکړه، هیڅوک مې داسې پیدا نه کړ چې د حضرت عثمان رضي الله عنه سره برابر کړی شوی وی. یعنې د هغه د برابرۍ کس مې پیدا نه کړ.

د دې څرګندونو څخه ثابته شوه چې دا عامه شورا هغه شورا ده چې د دې لپاره ټاکلی مجلس نه وي بلکې د ملت ټولو خلکو سره په دې اړه مشوره صورت نیسي، دا ډول شورى په نورو مسئلو کې هم سرته رسېږي، لکه حضرت عثمان رضي الله عنه چې د نبوي مسجد د بیا ودانولو لپاره په مدینه کې عامه مشوره اخیستې وه او د صحابه کرامو او د مدینې د اوسېدونکو د موافقې وروسته یې پخوانی نبوي مسجد وران او پر ځای یې نوی مسجد تعمیر کړ[2].

دریمه: ځانګړې شورا یا د شورا لپاره ځانګړی مجلس

د اوسنی زمانې په څېر په تېرو وختونو کې هم دې ته اړتیا لیدل کېده چې د هېواد په کچه د ټولنیزو، سیاسي، اقتصادي او نورو مسئلو د مناقشې لپاره بېلابېل مجلسونه شتون ولري، کېدلی شي دا مجلسونه د اړتیا سره سم جوړ او تنظیم شي، ځینې ډېر متخصص مجلسونه وي چې د هغوی سره په هماغه مسئلو کې چې د هغوی تخصص او رشته ده مشوره وشي، د بېلګې په توګه د فقهې په قانوني بڼه د ترتیبولو لپاره متخصصه شورا او یا د اقتصادي پلان جوړونې شورا، همدا راز د هېواد په کچه د ټولنیزو، سیاسي او اقتصادي او نورو مسئلو په اړه د تصمیم نیولو شورا او داسې نور، دې ډول مجلسونو او شوراګانو ته موږ ځانګړې شورا وایو، په دې که هغه مجلسونه په قطعي توګه شامل دي چې د هېواد په کچه د ستراتېژیکو تصمیمونو نیولو مرجع بلل کېږي او په بېلابېلو نومونو یادېږي.

دلته یو حقیقت ته اشاره کول اړین بولم چې د شورا او د دې په څېر نورو ارزښتونو چې په شریعت کې یې د تطبیق بڼه نه وي مشخصه شوي، بلکې تطبیق یې آزاد پرېښودل شوی وي، د داسې ارزښتونو هغه تطبیقي بېلګې چې د رسول الله صلی الله علیه وسلم په وخت کې شتون لري، د هغه تطبیقاتو په جواز باندې دلالت کوي او شرعي نصوص په هماغو تطبیقاتو کې منحصر ګڼل درست کار نه دی، د دې قضیې د نورې روښانتیا لپاره باید ووایو چې په نصوصو کې د مشورې کول ضروري ګرځول شوي دي، خو شریعت یې په تفصیل سره د تطبیق طریقه نه ده مشخصه کړې، یوازې د رسول الله صلی الله علیه وسلم او بیا وروسته د خلفای راشدینو په وخت کې څه عملي تطبیقات شتون لري، د شورا د ترسره کولو لپاره یوازې هماغه طریقې مشخصې نه دي چې پیغمبر علیه السلام او خلفای راشدینو په کومو طریقو شورا ترسره کړې ده، په دې معنی چې امت یوازې په هماغو طریقو د شورا په ترسره کولو مکلف نه دی، بلکې اسلامي امت د تطبیق په اړه آزاد دی په هر بڼه شکل چې دا ارزښت او حکم تطبیقولی شي باید تطبیق یې کړي، د شورا لپاره د پیغمبر علیه السلام او راشدینو خلفاو تطبیقي بېلګې ځکه اجباري حیثیت نه لري، ځکه دا تطبیقي بېلګې فعل دی او د اصول فقهې قاعده ده چې فعل په عموم دلالت نه کوي، د دې معنی دا ده چې موږ د شورا په اړه دوه مسئلې لرو:

لومړی: مطلق شورائیت، په دې اړه د قرآن کریم نصوص هم شته په احادیثو کې هم تأکید پرې شوی دی، چې دا عموم لري او په دې حکم ټول امت مأمور دی، لکه مخکې یې چې په تفصیل سره یادونه وشوه.

دویم: د شورا د تطبیق څرنګوالی او کیفیت، په دې کې هیڅ قولي حدیث نشته، یوازې عملي بېلګې شتون لري چې د رسول الله صلی الله علیه وسلم او د خلفای راشدینو په وخت کې سرته رسېدلي دي، نو دا عملي بېلګې په عموم دلالت نه کوي، په دې معنی چې ټول امت دې په وروسته زمانو کې په همدې ډول د شورا په ترسره کولو مکلف وي، او په بل کیفیت یې نه شي تر سره کولی.

د دې قاعده په اړه د اصولو علماء وایي: «**أنه کما لا عموم للفعل بالنسبة إلی أحواله التي یمکن أن یقع علیها، لا عموم [له] أیضا: بالنسبة إلیه علیه السلام والی غیره، من حیث إنه فعل، بل لو ثبت له عموم فإنما یثبت ذلك الدلیل من خارج نحو دلیل التأسي به علیه السلام، إما مطلقا أو في نوع معین کالصلاة والحج کقوله علیه السلام: "صلوا کما رأیتموني أصلي"، وکقوله علیه السلام: "خذوا عني مناسککم**»[3].

د فعل څخه عموم نه ثابتېږي، نه د فعل د هغه حالاتو په نسبت چې ممکن فعل په هغه کیفیت واقع شي (لکه چې یو فعل هم په اباحت هم په استحباب او هم په وجوب باندې دلالت وکړي) او نه په دې لحاظ چې کوم کار پیغمبر علیه السلام وکړي، نو هغه دې په نورو خلکو هم لازم وي، دا عموم یوازې د فعل له لارې نه ثابتېږي، خو که ثابتېږي، نو هغه د خارجي دلیل له امله ثابتېږي چې هغه د مطلقې اقتدا دلایل دي او یا په ځانګړو عبادتونو کې د قولي دلیل شتون دی لکه د لمانځه په اړه چې پیغمبر علیه السلام فرمایي: (په هغه ډول لمونځ وکړئ لکه زه مو چې پرې لیدلی یم) او لکه د حج په اړه

---

[1] - تاریخ بغداد، پوره نوم یې دی (تاریخ مدینة السلام وأخبار محدثیها وذکر قطانها العلماء من غیر أهلها وواردیها)، تألیف: أبو بکر أحمد بن علي بن ثابت الخطیب البغدادي (392 - 463 هـ)، تحقیق: د بشار عواد معروف، چاپوونکې اداره: دار الغرب الإسلامي – بیروت، لومړی چاپ، کال 1422 هـ - 2002 م. ج ۱۴ ص ۳۹۹. و سیر أعلام النبلاء، تألیف: شمس الدین محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي (673 - 748 هـ)، تحقیق: محمد أیمن الشبراوي، چاپوونکې اداره: دار الحدیث، القاهرة – مصر، د چاپ کال: 1427 هـ - 2006 م. ج ۸ ص ۵۰۴.

[2] -حیاة الصحابة، تألیف: محمد یوسف بن محمد إلیاس بن محمد إسماعیل الکاندهلوي (ت 1384هـ)، تحقیق: الدکتور بشار عوّاد معروف، چاپوونکې اداره: مؤسسة الرسالة للطباعة والنشر والتوزیع، بیروت – لبنان، لومړی چاپ، کال: 1420 هـ - 1999 م. ج ۴ ص ۱۲۹.

[3] - نهایة الوصول في درایة الأصول، تألیف: صفي الدین محمد بن عبد الرحیم الأرموي الهندي (715 هـ)، تحقیق: د. صالح بن سلیمان الیوسف - د. سعد بن سالم السویح، چاپوونکې اداره: المکتبة التجاریة بمکة المکرمة، لومړی چاپ، کال 1416 هـ - 1996 م. ج ۴ ص ۱۴۳۴-۱۴۳۵.

چې رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمايي: (له ما څخه د مناسکو احکام واخلئ). له همدې قاعدې څخه زمونږ فقهاوو په ډېرو ځايونو کې استدلال هم کړی دی. کمال بن الهمام په يو ځای کې وايي: «إذ لا عموم للفعل المثبت في أقسامه بل ولا في الزمان»[1]. د ثابتوونکي يا ايجابي فعل نه د اثبات د اقسامو (لکه اباحت، استحباب، سنتيت او وجوب) په اړه په عموم دلالت کوي، بلکې حتې د زمانې په لحاظ هم په عموم دلالت نه کوي (په دې معنی چې کوم فعل د رسول الله صلی الله علیه وسلم په وخت کې ثابت شي هغه دې د وروسته زمانو لپاره هم يوازې د همدې فعل له لارې ثابت شي، دې ته د زمانې په لحاظ په عموم باندې د فعل دلالت ويل کېږي).

د دې معنی دا شوه چې اوس په دې زمانه کې د شورا د ترسره کولو هغه څرنګوالی لازم نه دی چې د رسول الله صلی الله علیه وسلم په وخت کې و، هر وخت يې چې د هر چا سره خوښه شي په انفرادي ډول مشوره وکړي او يا هم ډېر خلک را وغواړي خو د دې کار لپاره داسې مشخص مجلس ونلري چې غړي يې مشخص وي او د دې مجلس او هم يې د غړو لپاره ځانګړې صلاحيتونه مشخص وي او د دې لپاره له دې څخه استدلال وکړي چې زه خو په هماغه طريقه شوراترسره کوم چې د رسول الله صلی الله علیه وسلم په زمانه کې وه، ځکه که د رسول الله صلی الله علیه وسلم د هغه فعل لپاره عموم نشته، نو په هغه وخت کې د شورا د تر سره کولو او تطبيق لپاره تر ټولو غوره لار هماغه وه چې رسول الله صلی الله علیه وسلم غوره کړې وه او د هغه وخت د حالاتو او ظروفو د غوښتنو سره سم له هغې څخه بهترې لارې شتون نه درلود او د خلفای راشدينو په وخت کې هغه طريقې بدلون وموند، په ځانګړې توګه د حضرت عمر بن الخطاب رضي الله عنه په وخت کې په کې ډېر بدلونونه راغلل، که هغه طريقه ملزمه وی، نو وروسته به پکې بدلون نه راته.

خو اوس حالات بدل دي، اوس د مشورې او شورائيت د تطبيق لارې چارې د انساني تجربو د پرمختګ په پايله کې پرمختللې شوي دي او اسلامي امت د اصول فقهې د پورته يادې شوې قاعدې پر بنسټ د شورائيت د تطبيق د نويو لارو چارو په انتخاب کې خلاص لاس لري، دا مو ځکه وويل چې په دې اړه فعل عموميت نه لري، ځکه که د شورا د ترسره کولو او تطبيق اړونده فعل د عموميت غوښتنه کولی، نو د حضرت ابوبکر او حضرت عمر رضي الله عنه په وخت کې به دې کار بدلون نه مونده، سره له دې چې وروسته به وګورو چې د شورائيت په تطبيق کې په وروسته وختونو کې بدلون راغلی دی.

د شورا لپاره د دې ځانګړو مجلسونو د تشکيل اهميت د علماوو او فقهاوو د تصريحاتو څخه هم څرګندېږي او دا هم څرګندېږي چې د دې مجلسونو په غړو کې دا لاندې صفتونه بايد شتون ولري:

1. د هغه څه علم په کوم شي کې چې ترې مشوره اخيستل کېږي.
2. د کارونو عملي تجربه، ځکه يوازې نظري علم کفايت نه کوي.
3. تدين او په ديني اخلاقياتو التزام چې په دې کې اخلاص، شفقت او همدردي شامله ده.

د دې صفتونو په اړه امام شافعي رحمه الله وايي: «**ولا ينبغي له أن يشاور جاهلا لأنه لا معنى لمشاورته ولا عالما غير أمين فإنه ربما أضل من يشاوره ولكنه يشاور من جمع العلم، والأمانة وفي المشاورة رضا الخصم، والحجة عليه**»[2]. د جاهل سره به مشوره نه کوي (د جاهل څخه هغه څوک مراد دی چې په څه کې ورسره مشوره کېږي چې په هغه ډګر کې علم او پوهه ونلري) ځکه د ناپوهه او جاهل سره د مشورې کولو هيڅ کوم هدف ګټه نشته او د داسې عالم سره به هم مشوره نه کوي چې امانتداري ونلري، ځکه کېدلی شي چې دا هغه سړی بې لارې کړي څوک چې ترې مشوره اخلي، بلکې مشوره به له هغه چا څخه اخلي چې د علم او امانت دواړه صفتونه په کې وي، په مشوره کې د مقابل لورې قناعت ترلاسه کېږی او په مقابل لوري باندې دليل او حجت قايمېږي. د امام شافعي رحمه الله د خبرې څخه دا څرګنده معلومېږي چې د هغه چا سره چې مشوره کېږي هغه بايد د علم او امانت په صفت باندې سنبال خلک وي او دا بايد داسې خلک وي چې په مسئلو کې دخيل خلک وي، ځکه د هغوی قناعت او په هغوی حجت قايمول د امام شافعي رحمه الله له نظره د شورا له مقاصدو څخه دي.

مشهور محدث او فقيه امام نووي په خپل کتاب الأذکار کې وايي: «**واعلم أنه يُستحبّ لمن همّ بأمر أن يُشاور فيه مَن يَثقُ بدينه وخبرته وحذقه ونصيحته ووَرَعه وشفقته. ويُستحبّ أن يُشاور جماعة بالصفة المذكورة ويستكثر منهم**».

په دې ځان پوه کړه چې څوک د يو کار ابتدايي اراده وکړي، نو د هغه لپاره (که انفرادي او شخصي کار وي) چې د هغه چا سره په کې مشوره وکړي د چا په دين، تجربې، عقلمندی، اخلاص، تقوا او شفقت باندې اعتماد ولري او بهتره دا ده چې د دې صفتونو درلودونکو د يو جماعت سره په ګډه مشوره وکړي او دا مجموعه چې څومره لوېدلی شي هومره بايد لويه شي. په دې عبارت کې امام نووي رحمه الله دوو مهمو قضيو ته اشاره کړې ده:

لومړی: د چا څخه چې مشوره اخيستل کېږي هغوی بايد په عبارت کې په يادوو شويو صفتونو متصف وي، چې په دې کې ديندارې، تجربه، اسلامي اخلاقيات مهم دي. په طبيعي توګه څوک چې د يو شي علم او معرفت ونلري له هغه څخه څوک مشوره نه اخلي، نو دا خو يو طبيعي شرط او صفت دی.

دويم: مشوره بايد د يو جماعت او د خلکو د يوې مجموعې سره سرته ورسېږي او دا چې هر څومره زيات وي په هماغه کچه بهتر او غوره کار دی.

---

[1] - شرح فتح القدير على الهداية، تأليف: كمال الدين، محمد بن عبد الواحد السيواسي ثم السكندري، المعروف بابن الهمام الحنفي [ت 861 هـ] چاپوونکې اداره: شركة مكتبة ومطبعة مصفى البابي الحلبي وأولاده بمصر، لومړی چاپ، کال 1389 هـ - 1970 م. ج ۲ ص ۳۳۲. همدا ډول وګورئ. تبيين الحقائق شرح كنز الدقائق وحاشية الشِّلْبِيِّ، د تبيين مؤلف: عثمان بن علي الزيلعي الحنفي، او د حاشية الشلبي مؤلف: شهاب الدين أحمد [بن محمد بن أحمد بن يونس بن إسماعيل بن يونس] الشِّلْبِيُّ [ت 1021 هـ] چاپوونکې اداره: المطبعة الكبرى الأميرية - بولاق، القاهرة، لومړی چاپ، کال 1314 هـ. ج ۱ ص ۳۲۴.

[2] - کتاب الأم د امام شافعی رحمه الله، مخکينی مصدر. ج ۷ ص ۹۵.

زموږ په فقهي کتابونو کې چې قاضي ته د مشورې اخیستلو حکم بیانېږي، نو هلته د علماوو د یوې مجموعې سره د مشورې کولو خبره مطرح کېږي، په دې اړه دا لاندې عبارتونه لولو:

امام طحاوي رحمه الله وايي: (فإن أشكل عليه: شاور رهطًا من أهل الفقه)[1]. که قاضي ته کومه مسئله ناڅرګنده وه، نو د فقهاوو د یو جماعت سره دې مشوره وکړي.

همدا خبره امام سرخسي هم کوي:«**فَإِنْ أَشْكَلَ عَلَيْهِ شَاوَرَ رَهْطًا مِنْ أَهْلِ الْفِقْهِ فِيهِ، وَكَذَلِكَ إنْ لَمْ يَكُنْ مِنْ أَهْلِ الِاجْتِهَادِ فَعَلَيْهِ أَنْ يُشَاوِرَ الْفُقَهَاءَ**»[2]. که د کومې مسئلې حکم ورته څرګند نه و، نو د فقهاوو د یو جماعت سره دې مشوره وکړي، همدا راز که قاضي مجتهد نه و، نو باید د فقهاوو سره مشوره وکړي.

داسې ښکاري چې دا د امام محمد بن حسن شیباني عبارت وي، ځکه په الکافي کې الحاکم الشهید همدا عبارت نقل کوي او دا خو څرګنده خبره ده چې الکافي د امام محمد بن حسن د کتابونو تلخیص دی، ځکه نو همدا عبارت له هغه څخه دمخه امام طحاوي هم نقل کوي او د الحاکم الشهید[3] څخه وروسته یې امام سرخسي هم نقل کوي.

امام ابن مازة الحنفي په همدې لړ کې وايي: «**قال: وإذا كان في البلد قوم من أهل الفقه شاورهم في ذلك؛ لأن القاضي لا يكون أفطن في نفسه من رسول الله عليه السلام، ورسول الله صلى الله عليه وسلم أمر بالمشاورة، قال الله تعالى: {وشاورهم} (آل عمران: 159)وإن شاور القاضي رجلاً واحداً كفى، ولكن مشاورة الفقهاء أحوط**»[4].

که په سیمه کې د فقهاوو یو جماعت موجود و، نو په دې اړه دې ورسره مشوره وکړي، ځکه قاضي خو په شخصي توګه د رسول الله صلی الله علیه وسلم څخه زیات ذهین نه شي کېدلی او رسو الله صلی الله علیه وسلم ته الله تعالی د مشورې اخیستلو حکم کړی دی، الله تعالی فرمايي (وشاورهم في الأمر). که قاضي د یو تن سره هم مشوره وکړه کفایت کوي، خو د یوې ډلې فقهاوو سره مشوره کول د احتیاط چلند دی. دا ډول عبارتونه زموږ په ټولو فقهي کتابونو کې تکرارېږي.

په دې اړه د مالکي مذهب مشهور فقیه ابو عمر بن عبد البر وايي: «**ولزم الإمام في ما ينزل بالناس مما لا نص فيه ولا توقيف [إلا]**[5] **الاجتهاد في الحكم ومشاورة العلماء فإن أجمعوا على شيء أنفذه وقضى به**»[6].

په حاکم او خلیفه باندې د هغو مسئلو په اړه چې نص او شرعي مشخص حکم په کې نشته دا لازم دي چې اجتهاد وکړي او د علماوو سره مشوره وکړي او هغوی چې پر کوم حکم او پرېکړې متفق شول هغه تطبیق کړي او پرېکړه پرې وکړي.

د دې ډول شورا لپاره د ځانګړي مجلس اړتیا

دا خو د فقهاوو د تېرو تصریحاتو څخه څرګنده شوه چې مشوره باید د یوې مجموعې سره وشي او د یو تن او دوه تنو سره مشوره هیڅ مفهوم نه لري، په ځانګړې ډول د هغو مسئلو په اړه چې هغه ډېر دقت ته اړتیا لري او د ټولنیزو چارو په اړه مشورې وي، خو دا چې د دې کیفیت به څه وي، ایا دا سمه خبره ده چې د هر چا سره ځانته ځانته مشوره وشي؟ او ایا دا سمه خبره ده چې هر ځل د هرې خبرې لپاره بېلابېل خلک را وغوښتل شي، که دا کار باید په مجلس کې سرته ورسېږي او د دې لپاره باید یو مشخص مجلس شتون ولري، چې غړي یې ټاکلي وي، د هرې مشورې لپاره بدل را بدل نه شي، د هغوی مسؤولیتونه او حقوق مشخص او څرګند وي، په دې اړه زموږ د فقهاوو تصریحات په دې دلالت کوي چې:

لومړی: د شورا لپاره باید یو مستقل او ځانګړی مجلس شتون ولري، ځکه له دې پرته شورائیت خپل هدف او حکمت له لاسه ورکوي او له همدې امله ګورو چې د خلفای راشدینو په وخت کې د شورا لپاره ځانګړی مجلس موجود و، د دې مجلس خپل غړي وو،په دې اړه په مصنف بن عبد الرزاق کې دا روایت ډېر صریح دی، «**أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، قَالَ: كَانَ مَجْلِسُ عُمَرَ مُغْتَصًّا مِنَ الْقُرَّاءِ شَبَابًا كَانُوا أَوْ كُهُولًا، فَرُبَّمَا اسْتَشَارَهُمْ فَيَقُولُ: لَا يَمْنَعُ أَحَدًا مِنْكُمْ حَدَاثَةُ سِنِّهِ أَنْ يُشِيرَ بِرَأْيِهِ، فَإِنَّ الْعِلْمَ لَيْسَ عَلَى حَدَاثَةِ السِّنِّ وَلَا قِدَمِهِ، وَلَكِنَّ اللَّهَ يَضَعُهُ حَيْثُ شَاءَ**»[7].

---

[1] - شرح مختصر الطحاوي للجصاص، مخکيني مصدر (8/ 24).

[2] - المبسوط للسرخسي مخکيني مصدر (16/ 84).

[3] - الحاکم الشهید د محمد بن محمد بن أحمد بن عبد الله بن عبد المجید بن إسمعیل الحنفي المروزي لقب دی، هغه په 334 هـ ق کې په مرو کې شهید شوی دی. الجواهر المضية في طبقات الحنفية، تألیف: عبد القادر بن محمد بن نصر الله القرشي، أبو محمد، محيي الدين الحنفي (المتوفى: 775هـ)، چاپوونکې اداره: میر محمد کتب خانه – کراتشي، بدون تاریخ. ج ۲ ص ۱۱۲.

[4] - المحيط البرهاني في الفقه النعماني: فقه الإمام أبي حنيفة رضي الله عنه، تألیف: برهان الدين أبو المعالي محمود بن أحمد بن عبد العزيز بن عمر بن مَازَةَ البخاري الحنفي (ت 616 هـ)، تحقيق: عبد الكريم سامي الجندي، چاپوونکې اداره: دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان، لومړی چاپ، کال: 1424 هـ - 2004 م. ج ۸ ص ۱۲.

[5] - دا کلمه دلته کومه معنی نه ورکوي، دا د ناسخ غلطي ده.

[6] - الاستذكار تألیف ابو عمر بن عبد البر، مخکيني مصدر. ص ۵۱۶۱.

[7] - الجامع [مطبوع آخر مصنف عبد الرزاق]، تألیف: معمر بن راشد الأزدي، رواية: عبد الرزاق الصنعاني، تحقیق: حبيب الرحمن الأعظمي، چاپوونکې اداره: المجلس العلمي- الهند، توزيع المكتب الإسلامي – بيروت، لبنان، دویم چاپ، کال 1403 هـ - 1983. ج ۱۱ ص ۴۴۰، د اثر شمېره: «20946».

ابن شهاب زهري وايي: د حضرت عمر رضي الله عنه مجلس به د علماوو[1] ډک و، هغه به ځوانان وو او که د پاخه عمر خلک، کله بـه يې چې د دې مجلس سره مشوره کوله نو ويل به يې: د چا کم عمري بايد هغه د خپل نظر د څرګندولو څخه منع نه کړي، ځکه علم د عمر په کموالي او زياتوالي بانـدې نه دی، بلکې الله تعالی يې په هغه چا کې ږدي چېرته يې چې خوښه شي.

همدا خبره د ابن عباس رضي الله عنه څخه هم روايت شوې ده، هغه وايي: « **وَكَانَ الْقُرَّاءُ أَصْحَابَ مَجَالِسِ عُمَرَ وَمُشَاوَرَتِهِ، كُهُولًا كَانُوا أَوْ شُبَّانًا**»[2]. علماء به که د پاخه عمر خلک وو او که ځوانان دوی به د حضرت عمر رضي الله عنه د مجلس او د مشورې خلک وو.

په دې باندې چې د حضرت عمر رضي الله عنه په وخت کې د قضيو د مناقشې لپاره ځانګړی مجلس موجود و هغه حديث هم دلالت کوي چې پـه څـو ځايونو کې په بخاري شريف کې نقل شوی دی چې په هغه کې ابن عباس رضي الله عنه وايي: «**كَانَ عُمَرُ يُدْخِلُنِي مَعَ أَشْيَاخِ بَدْرٍ، فَكَأَنَّ بَعْضَهُمْ وَجَدَ فِي نَفْسِهِ، فَقَالَ: لِمَ تُدْخِلُ هَذَا مَعَنَا وَلَنَا أَبْنَاءٌ مِثْلُهُ؟ فَقَالَ عُمَرُ: إِنَّهُ مَنْ حَيْثُ عَلِمْتُمْ، فَدَعَاهُ ذَاتَ يَوْمٍ فَأَدْخَلَهُ مَعَهُمْ، فَمَا رُئِيتُ أَنَّهُ دَعَانِي يَوْمَئِذٍ إِلَّا لِيُرِيَهُمْ، قَالَ: مَا تَقُولُونَ فِي قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى: {إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ}. فَقَالَ بَعْضُهُمْ: أُمِرْنَا نَحْمَدُ اللَّهَ وَنَسْتَغْفِرُهُ إِذَا نُصِرْنَا وَفُتِحَ عَلَيْنَا، وَسَكَتَ بَعْضُهُمْ فَلَمْ يَقُلْ شَيْئًا، فَقَالَ لِي: أَكَذَاكَ تَقُولُ يَا ابْنَ عَبَّاسٍ؟ فَقُلْتُ: لاَ، قَالَ: فَمَا تَقُولُ؟ قُلْتُ: هُوَ أَجَلُ رَسُولِ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم أَعْلَمَهُ لَهُ، قَالَ: {إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ}. وَذَلِكَ عَلاَمَةُ أَجَلِكَ. {فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا}. فَقَالَ عُمَرُ: مَا أَعْلَمُ مِنْهَا إِلَّا مَا تَقُولُ**»[3].

عمر رضي الله عنه به زه د بدر د شيوخو سره مجلس ته راوستلم، نو له دوی څخه يو شمېر خلکو (عبد الرحمن بن عوف) په زړونو کې څه را وګرځېدل، نو (حضرت عمر رضي الله عنه ته يې) وويل: دا ولې زموږ مجلس ته را غواړې، د ده په عمر خو زموږ اولادونه دي؟ حضرت عمر رضي الله عنه ورته وويل: تاسې ته خو د دې حيثيت او علم معلوم دی، نو حضرت عمر رضي الله يوه ورځ (ابن عباس) را وغوښته او ځان سره يې مجلس ته داخل کړ، (ابن عباس رضي الله عنهما) وايي ما ته داسې خيال راغی چې په دې ورځ يې زه يوازې د دې لپاره را غوښتې وم چې دوی ته (زما د فهم حالت) وښايي. نو (حضرت عمـر رضي الله عنه) وويل: د الله د دې قول د تفسير په اړه څه وايې، چې فرمايي: {إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ} نو يو شمېر خلکو وويل: موږ ته د فتحې او نصرت په حالت کې د الله تعالی د حمد او استغفار حکم راکړل شوی دی، يو شمېر نور چپ پاتې شول او هيڅ يې هم ونه ويل، نو ما ته (حضرت عمر رضي الله عنه) وويل: ابن عباسه! ته هم همداسې وايې؟ ما وويل: نه، نو وه يې ويل: نو ته په کې څه وايې: ما وويل: دا د پيغمبر عليه السلام اجل (د وفات کېدو وخت) دی چې په دې ايت کې يې ورته الله تعالی خبر ورکړی دی، ورته يې ويلي دي چې کله د الله فتح او نصرت راشي، نو دا ستا د اجل وخت دی، نو د خپـل پروردګـار حمد ووايه او د مغفرت غوښتنه وکړه، بې شکه هغه توبه قبلوونکی دی، حضرت عمر رضي الله عنه وويل: زه هم ترې همدا فهم لرم چې ته يـې لـرې. نـو پـه دې حديث کې د دې څرګنده يادونه ده چې حضرت عمر رضي الله عنه مجلس درلوده چېرته به يې چې مشرانو صحابه کرامو سره مشورې کولې او کله به يې کشران هم په کې شريکول.

له دې څخه هم صريح روايت هغه دی چې عبد الله بن دينار الأسلمي د خپل پلار څخه روايت کوي چې حضرت عمر رضي الله عنـه د خپـل خلافت پـه وخت کې د شورا لپاره مجلس درلود، چې په هغه کې يې د يو شمېر انصارو صحابه کرامو نومونه هم اخيستي چې دوی د دې مجلس غړيتوب درلود، عبد الله بن دينار الأسلميد خپل پلار څخه روايت کوي چې هغه وايي: «**كان عمر يستشير في خلافته إذا حزبه الأمر أهل الشورى ومن الأنصار معاذ بـن جبل وأبي بن كعب وزيد بن ثابت**»[4]. حضرت عمر رضي الله عنه به په خپل خلافت کې چې کله به ورته يو عاجله قضيه پېښه شوه، نو د اهل شورا سره به يې مشوره کوله او د انصارو څخه به يې د معاذ بن جبل، ابي بن کعب او زيد بن ثابت سره مشوره کوله.

امام سرخسي هم د دې تصريح کوي چې حضرت عمر رضي الله عنه د شورا لپاره مجلس درلود او په هغه مجلس کې به غير مسلمانو خلکـو هـم ګـډون کاوه، چې امام سرخسي له دې څخه استدلال کړی دی چې د شورا مجلس کې د اهل کتابو ګډون کومه ستونزه نه لري، په دې اړه امام سرخسي وايـي: «**وَعَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الزُّبَيْرِ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - قَالَ اسْتَشَارَ النَّاسُ عُمَرَ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - فِي شَرَابٍ مُرَقَّقٍ، فَقَالَ رَجُلٌ مِنْ النَّصَارَى: إنَّا نَصْنَعُ شَرَابًا فِي صَوْمِنَا، فَقَالَ عُمَرُ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ -: ائْتِنِي بِشَيْءٍ مِنْهُ قَالَ: فَأَتَاهُ بِشَيْءٍ مِنْهُ قَالَ: مَا أَشْبَهَ هَذَا بِطِلَاءِ الْإِبِلِ كَيْفَ تَصْنَعُونَهُ؟ قَالَ نَطْبُخُ الْعَصِيرَ حَتَّى يَذْهَبَ ثُلُثَاهُ، وَيَبْقَى ثُلُثُهُ، فَصَبَّ عَلَيْهِ عُمَرُ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - مَاءً، وَشَرِبَ مِنْهُ، ثُمَّ نَاوَلَهُ عُبَادَةَ بْنَ الصَّامِتِ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ -، وَهُوَ عَنْ يَمِينِهِ فَقَالَ عُبَادَةُ مَا أَرَى النَّارَ تُحِلُّ شَيْئًا، فَقَالَ عُمَرُ يَا أَحْمَقُ أَلَيْسَ يَكُونُ خَمْرًا؟ ثُمَّ يَصِيرُ خَلًّا، فَنَأْكُلُهُ، وَفِي هَذَا دَلِيلُ إبَاحَةِ شُرْبِ الْمُثَلَّثِ، وَإِنْ كَانَ مُشْتَدًّا، فَإِنَّ عُمَرَ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - اسْتَشَارَهُمْ فِي الْمُشْتَدِّ دُونَ الْحُلْوِ، وَهُوَ مِمَّا يَكُونُ مُمْرِيًا لِلطَّعَامِ مُقَوِّيًا عَلَى الطَّاعَةِ فِي لَيَالِي الصِّيَامِ، وَكَانَ عُمَرُ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - حَسَنَ النَّظَرِ لِلْمُسْلِمِينَ، وَكَانَ أَكْثَرَ النَّاسِ مَشُورَةً فِي أُمُورِ الدِّينِ خُصُوصًا فِيمَا يَتَّصِلُ بِعَامَّةِ الْمُسْلِمِينَ، وَفِيهِ دَلِيلٌ أَنَّهُ لَا**

---

[1] - د صحابه کرامو او د تابعينو په لومړيو وختونو کې به قراء علماوو ته ويل کېدل.

[2] - صحيح البخاري، چې پوره نوم يې دی(الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله - صلى الله عليه وسلم - وسننه وأيامه)، تأليف: أبو عبد الله محمد بن إسماعيل بن إبراهيم بن المغيرة الجعفي البخاري (ت 256 هـ)، تحقيق: د. مصطفى ديب البغا، نشروونکې اداره: : (دار ابن كثير، دار اليمامة) – دمشق، سورية، پنځم چاپ، د چاپ کال 1414 هـ - 1993 م. ج ۴ ص ۱۷۰۲. په صحيح البخاري کې په ډېر ځايونو کې دا اثر نقل شوی دی.

[3] - صحيح البخاري، مخکينی مصدر. ج ۴ ص ۱۹۰۱، د حديث شمېره «4686».

[4] - الطبقات الكبرى، تأليف: محمد بن سعد بن منيع الهاشمي البصري المعروف بابن سعد (ت 230 هـ)، تقديم: إحسان عباس، چاپوونکې اداره: دار صادر – بيروت، لومړی چاپ، کال ۱۹۶۸م. ج ۲ ص ۳۵۱.

بَأْسَ بِإِحْضَارِ بَعْضِ أَهْلِ الْكِتَابِ مَجْلِسَ الشُّورَى، فَإِنَّ النَّصْرَانِيَّ الَّذِي قَالَ مَا قَالَهُ قَدْ كَانَ حَضَرَ مَجْلِسَ عُمَرَ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - لِلشُّورَى، وَلَمْ يُنْكِرْ عَلَيْهِ»[1].

د محمد بن الزبير رضي الله عنه څخه روايت دی، وايي: حضرت عمر رضي الله عنه سره خلكو د هغه شرابو په اړه مشوره وكړه چې نري كړی شوي وو (اوبه په كې ګډې كړی شوې وې) د نصاراو څخه يو كس وويل: موږ د خپلې روژې په ورځو كې شربت جوړوو، نو حضرت عمر رضي الله عنه وويل: له دې څخه لږ مقدار ما ته راوړه، نو لږ مقدار يې ورته راوړل، دا خو د هغه شربت سره ډېر ورته والی لري چې د اوښانو لپاره يې خلك جوړوي، دا څنګه جوړوئ؟ هغه نصراني وويل: د مېوې شيره په اور پخوو، تر دې چې دوه برخې وچې شي او يوه برخه پاتې شي، نو حضرت عمر رضي الله عنه په كې اوبه ګډې كړې او لږ يې ترې وڅښه، بيا يې عبادة بن الصامت رضي الله عنه ته وركړ چې د هغه ښي لور ته و، عبادة بن الصامت وويل: فكر نه كوم چې په اور باندې د څه شي په پخېدلو څه (حرام) شی حلال وګرځي، نو عمر رضي الله عنه ورته وويل: بې عقله! په اول كې شراب نه وي چې بيا كله ترې سركه جوړه شي، نو بيا يې خورو؟ (هدف يې دا وه چې كله د حرام شي طبيعت بدل شي، نو بيا هغه حلال ګرځي، لكه شراب چې په سركه بدل شي).

امام سرخسي د دې روايت څخه څو خبرې استنباط كوي، وايي: په دې روايت كې د دې دليل شته چې د مېوې هغه شيره څښل جواز لري چې پخه كړی شي او دوه ثلثه يې وچه شي او يو ثلث يې پاتې، سره له دې چې دا ټينګ هم وي، ځكه حضرت عمر رضي الله عنه د ټينګو شرابو په اړه د خلكو سره مشوره كړې وه، نه د خوږ شربت په اړه او دا هغه شربت دی چې ورسره ډودی خوړل كېږي او د روژې په شپو كې په عبادت باندې تقويه كوونكی دی او حضرت عمر رضي الله عنه د مسلمانانو لپاره ښه نيت درلودونكی انسان و، په ديني مسئلو كې تر هر څه زيات مشوره كوونكی او په ځانګړې توګه په هغه مسئلو كې چې د عامو مسلمانو پورې به تړلې وې، په دې اثر كې د دې دليل هم دی چې د شورا مجلس ته د اهل كتابو څخه د ځينو خلكو په راوړلو كې هم څه باك نه شته، ځكه هغه نصراني چې څه خبرې وكړې هغه د حضرت عمر رضي الله عنه د شورا په مجلس كې موجود و چې دا خبرې يې وكړې او اعتراض هم پرې ونشو.

دويم: د شورا لپاره په جوړ شوي مجلس كې د خلكو حقيقي نماينده ګان شتون ولري، په ځانګړې توګه د هېواد په كچه جوړ شوي مجلس كې چېرته چې د هېواد د خلكو د مسئلو په اړه بحث او پرېكړې كېږي، داسې پرېكړې چې د هغوی د حقوقو سره تړاو لري او د هغوی ژوند ترې اغيزمن كېږي، ځكه په دې ډول پرېكړو كې د هغوی موافقه اړينه بلل كېږي او كه په دې مجلس كې د هغوی له لورې ټاكل شوي نماينده ګان شتون ونلري هيڅوك د هغوی په نماينده ګی او وكالت باندې په څه شي موافقه نه شي كولی، د دې يوه بېلګه موږ د حنين په غزا كې ګورو، په دې اړه مسور بن مخرمة روايت كوي، وايي: «**أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم قَامَ حِينَ جَاءَهُ وَفْدُ هَوَازِنَ مُسْلِمِينَ، فَسَأَلُوهُ أَنْ يَرُدَّ إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ وَسَبْيَهُمْ، فَقَالَ لَهُمْ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم: (أَحَبُّ الْحَدِيثِ إِلَيَّ أَصْدَقُهُ، فَاخْتَارُوا إِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ: إِمَّا السَّبْيَ وَإِمَّا الْمَالَ، وَقَدْ كُنْتُ اسْتَأْنَيْتُ بِهِمْ). وَقَدْ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم انْتَظَرَهُمْ بِضْعَ عَشْرَةَ لَيْلَةً حِينَ قَفَلَ مِنْ الطَّائِفِ، فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم غَيْرُ رَادٍّ إِلَيْهِمْ إِلَّا إِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ، قَالُوا: فَإِنَّا نَخْتَارُ سَبْيَنَا، فَقَامَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم فِي الْمُسْلِمِينَ، فَأَثْنَى عَلَى اللَّهِ بِمَا هُوَ أَهْلُهُ، ثُمَّ قَالَ: (أَمَّا بَعْدُ، فَإِنَّ إِخْوَانَكُمْ هَؤُلَاءِ قَدْ جَاؤونَا تَائِبِينَ، وَإِنِّي قَدْ رَأَيْتُ أَنْ أَرُدَّ إِلَيْهِمْ سَبْيَهُمْ، فَمَنْ أَحَبَّ مِنْكُمْ أَنْ يُطَيِّبَ بِذَلِكَ فَلْيَفْعَلْ، وَمَنْ أَحَبَّ مِنْكُمْ أَنْ يَكُونَ عَلَى حَظِّهِ حَتَّى نُعْطِيَهُ إِيَّاهُ مِنْ أَوَّلِ مَا يُفِيءُ اللَّهُ عَلَيْنَا فَلْيَفْعَلْ). فَقَالَ النَّاسُ: قَدْ طَيَّبْنَا ذَلِكَ لِرَسُولِ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم لَهُمْ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم: (إِنَّا لَا نَدْرِي مَنْ أَذِنَ مِنْكُمْ فِي ذَلِكَ مِمَّنْ لَمْ يَأْذَنْ، فَارْجِعُوا حَتَّى يَرْفَعَ إِلَيْنَا عُرَفَاؤُكُمْ أَمْرَكُمْ). فَرَجَعَ النَّاسُ، فَكَلَّمَهُمْ عُرَفَاؤُهُمْ، ثُمَّ رَجَعُوا إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم فَأَخْبَرُوهُ: أَنَّهُمْ قَدْ طَيَّبُوا وَأَذِنُوا**»[2].

كله چې د هوازن قبيلې هيئت د حنين د غزا نه وروسته پيغمبر عليه السلام ته راغی او اسلام يې قبول كړی و او د پيغمبر عليه السلام څخه يې غوښتنه وكړه چې هغوی ته د هغوی مالونه او بنديان بېرته وركړي، نو رسول الله صلى الله عليه وسلم ودرېده او وه يې ويل: زما په نزد تر ټولو غوره وينا هغه ده چې تر ټولو ريښتيني وي، له دې دوو څخه يو غوره كړئ: يا بنديان او يا هم مال او ما خو د بنديانو تقسيم وروسته هم كړ (تر څو تاسې راشئ، خو رانغلئ) او رسول الله صلى الله عليه وسلم څه دپاسه لس ورځې دوی ته منتظر پاتې شو كله چې د طايف څخه راستون شو او دوی ته دا څرګنده شوه چې رسول الله صلى الله عليه وسلم دوی ته يوازې يو شی بېرته وركوي، نو وه يې ويل: موږ ته زموږ بنديان بېرته راكړه، نو پيغمبر عليه السلام د مسلمانانو په منځ كې د خطبې لپاره ودرېده او څرنګه چې په كارده د الله جل جلاله ثناء يې ووېله، بيا يې وويل: اما بعد، دا ستاسې ورونه دي چې توبه يې كړې او تاسې ته راغلي دي، زما نظر دی چې دوی ته د دوی بنديان بېرته وركړم، څوك چې په خپله خوښه بې له بدل څخه دا كار كوي ودې يې كړي او څوك يې چې په بدل كې كوي، چې موږ يې ورته بدل د هغه لومړي غنيمت څخه وركړو چې الله تعالی يې موږ ته راكړي، نو هغه دې هم دا كار وكړي، نو خلكو وويل: موږ دوی د رسول الله صلى الله عليه وسلم لپاره بې له بدل څخه هغوی ته وركوو، نو رسول الله صلى الله عليه وسلم ورته وفرمايل: موږ پوهه نه شو چې چا يې اجازه وكړه او چا يې اجازه ونكړه، نو تاسې خپلو ځايونو ته ستانه شئ چې ستاسې نماينده ګان ستاسې خبره موږ ته نقل كړي، نو خلك ستانه شول، نو نماينده

---

[1] - المبسوط للسرخسي، مخكينی مصدر، ج24 ص 7.

[2] - صحيح البخاري مخكينی مصدر، ج 2 ص 810. په صحيح البخاري كې په ډېرو ځايونو كې دا حديث روايت شوی دی.

ګانو يې ورسره خبرې وکړې، بیا (دا نمایندګان) پیغمبر علیه السلام ته راغلل، نو خبر يې ورته ورکړ چې هغوی بې له بدل څخه دوی ورکوي او د دې اجازه یې وکړه.

له دې څخه معلومېږي چې په کومو مسئلو کې د خلکو د حقوقو قضیه مطرح وي، هلته باید مسؤول د عامو خلکو سره د قضیې په مطرح کولو اکتفاء و نکړي، بلکې د خلکو د هغو ټاکلو نمایندګانو له لارې د خلکو دقیق نظر واخیستل شي چې په خبره پوهېږي او تحلیل یې کولی شي، لکه رسول الله صلی الله علیه وسلم چې د صحابه کرامو سره وکړل.

د دې بل مثال هغه دې چې په بیعت عقبه کې پیغمبر علیه السلام وړاندې کړ، په بیعت عقبه کې کله چې انصارو د پیغمبر علیه السلام سره د هجرت په شرطونو غږېده او هغوی سره د راتلونکي په اړه د یو تړون په بندونو اتفاق کول غوښتل، نو د هغوی څخه یې د مشورې او د دې تړون د تأکید او توثیق لپاره د یو نماینده مجلس غوښتنه وکړه، په حدیث کې راځي:«**وَقَدْ قَالَ رَسُولُ الله صلى الله عليه وسلم: " أَخْرِجُوا إِلَيَّ مِنْكُمْاثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا يَكُونُونَ عَلَى قَوْمِهِمْ " فَأَخْرَجُوا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا، مِنْهُمْ تِسْعَةٌ مِنَ الْخَزْرَجِ، وَثَلَاثَةٌ مِنَ الْأَوْسِ**»[1].

رسول الله صلی الله علیه وسلم ورته وویل: تاسې ما ته دولس نمایندګان معرفي کړئ، چې د خپل قوم مسؤولیت به پر غاړه اخلي، نو هغوی (انصارو) له خپل منځ څخه دولس تنه نمایندګان معرفي کړل چې نه تنه یې د خزرج د قبیلې څخه وو او درې تنه د اوس د قبیلې څخه وو.

دریم: د شورا لپاره په جوړ شوي دې مجلس کې باید د یو تخصص او رشتې خلک نه وي را ټول شوي، په ځانګړې توګه په هغه مجلس کې چې په هغه کې د هېواد عامې مسئلې بحث کېږي او د بېلابېلو، ټولنیزو، اقتصادي، سیاسي، تعلیمي، تجارتي، سولې او جنګ، بهرنیو اړیکو، جرم او جزا او بې شمېره نورو مسئلو په اړه په کې بحث کېږي، په دې مجلس کې باید متنوع خلک شتون ولري، د بېلابېلو تخصصاتو درلودونکي خلک په کې وي، که له اول څخه دا ډول بېلابېل تخصصات نه لري، باید په دې قضیو کې یې ظرفیتونه لوړ کړی شي بېلابېلې دورې او کورسونه ورته باید جوړ کړی شي، تر څو هغه وړتیاوې په کې پیدا شي چې د یو هېواد په اړه د مشوره کوونکو او تصمیم نیوونکو لپاره اړین وي، په دې اړه امام قرطبي رحمه الله په خپل تفسیر کې د یو عالم ابن خویزمنداد څخه نقل کوي چې هغه وایي: «**قال ابن خويز منداد : واجب على الولاة مشاورة العلماء فيما لا يعلمون، وفيما أشكل عليهم من أمور الدين، ووجوه الجيش فيما يتعلق بالحرب، ووجوه الناس فيما يتعلق بالمصالح، ووجوه الكتاب والوزراء والعمال فيما يتعلق بمصالح البلاد وعمارتها**»[2].

ابن خویزمنداد وایي: حاکمانو باندې واجب دي چې په هغه مسئلو کې د علماوو سره مشوره وکړي چې هغوی پرې نه پوهېږي او د دین د هغه مسئلو په اړه ورسره مشوره وکړي چې هغوی ته څرګندې او واضحې نه وي او د اردو او لښکر د مسؤولینو سره د جنګ اړونده مسئلو کې مشوره وکړي او په ټولنه کې د خلکو د مشرانو سره د ټولنې د ګټو په اړه مشوره وکړي او د علماوو، لیکوالانو، وزیرانو، کارګرانو د هېواد د ګټو او تعمیر په اړه مشورې وکړي. د ابن خویزمنداد خبره واضح ده چې د هرې رشتې او تخصص د خلکو سره باید د هماغه مسئلو په اړه مشوره وشي چې هغوی پورې تړاو لري، دیني علماء په ټولو قضیو کې نه مشوره ورکولی شي او نه د دې ټولو مسئلو بشپړ درک لري.

همدا خبره د اهل سنتو امام أبو منصور ماتریدي هم کوي، هغه د حضرت سلیمان علیه السلام او د ملکه سبا د قصې څخه په استنباط وایي:«وقوله: **(قَالَتْ يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ أَفْتُونِي فِي أَمْرِي مَا كُنْتُ قَاطِعَةً أَمْرًا حَتَّى تَشْهَدُونِ (32) استشارت أشراف قومها وطلبت منهم الرأي في ذلك، وهكذا عمل الملوك وعادتهم أنهم إذا أرادوا أمرا أو استقبلهم أمر يستشيرون أولي الرأي من قومهم وأهل الحجى والتدبير منهم، ثم يعملون بتدبير يكون لهم وما يرون ذلك صوابًا؛ وعلى ذلك أمر اللَّه رسوله أن يشاور أصحابه بقوله: (وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ)، ثم أمره إذا عزم على الأمر أن يتوكل على اللَّه في ذلك، وأن يكل أمره إليه**»[3].

د یاد ایت په تفسیر کې وایي: ملکه سبا د خپل قوم د معتبرو خلکو سره مشوره وکړه او له هغوی څخه په دې اړه نظر وغوښته، د پادشاهانو تعامل او عادت همدا دی، هغوی چې کله د یو کار اراده وکړي او یا کومه مسئله ورته پېښه شي، نو د خپل قوم د اهل نظر، عقل لرونکو او با تدبیره خلکو سره مشوره کوي، بیا په هغه تدبیر چې دوی یې سنجوي او څه چې دوی ته سم ښکاري په هغه عمل کوي، په همدې باندې الله تعالی خپل پیغمبر صلی الله علیه وسلم ته هم حکم وکړ چې د خپلو صحابه کرامو سره مشوره وکړي او ورته یې وویل: (وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ) د دوی سره مشوره وکړه، بیا یې ورته امر وکړ چې کله د کار په اړه تصمیم ونیسي، نو بیا په الله تعالی توکل وکړي او خپله معامله الله تعالی وسپاري.

په دې عبارت کې امام ابو منصور ما تریدي په دې تأکید کوي چې د قوم په کچه معتبر، اهل نظر، با تدبیره او عقل مند خلک باید په د شورا په مجلس کې شتون ولري.

---

[1] - مسند الإمام أحمد بن حنبل، تأليف: الإمام أحمد بن حنبل (164 - 241 هـ)، تحقيق: شعيب الأرنؤوط [ت 1438 هـ]- عادل مرشد – وآخرون، إشراف: د عبد الله بن عبد المحسن التركي، چاپوونکې اداره: مؤسسة الرسالة. ج ۲۵ ص ۹۳.

[2] - الجامع لأحكام القرآن المعروف ب(تفسير القرطبي)، تأليف: أبو عبد الله محمد بن أحمد بن أبي بكر بن فرح الأنصاري الخزرجي شمس الدين القرطبي (المتوفى: 671هـ) ، تحقيق: أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش، چاپوونکې اداره: دار الكتب المصرية – القاهرة، مصر، دويم چاپ، کال: 1384 هـ - 1964 م. ج ۴ ص ۲۵۰.

[3] - تفسير الماتريدي المسمى (تأويلات أهل السنة) ابو منصور ماتريدي مخکينى مصدر. ج ۸ ص ۱۱۳- ۱۱۴.

ځلورم: د مشورې شکل باید انفرادي نه وي، په دې معنی چې دا درسته خبره نه ده چې د هر چا سره بېله مشوره وشي او حاکم د هغه نظر ځانته معلوم کړي، ځکه زموږ ډېرو علماوو دا ویلي دي چې مشوره او شورا په افکارو باندې د تلقیح او تغذیه کېدو وسیله ده، یعنې کله چې په مجلس کې مناقشه کېږي هلته افکار سره تبادله کېږي، د یو چا فکر د بل چا په فکر اغېز اچوي او د بل چا فکر د یو بل چا په فکر اغېز اچوي، چې په پایله کې یې بیا متوازنه پرېکړه را بهر کېږي، په دې اړه امام سرخسي وايي: «**ويتبين بهذا أنه إنما كان يستشيرهم لتقريب الوجوه وتحميس الرأي، على ما كان يقول**[1]**: المشورة تلقيح العقول**»[2]. له دې څخه دا څرګندېږي چې پیغمبر علیه السلام به د صحابه کرامو سره مشوره د دې لپاره کوله چې اراء او نظریات سره را نږدې کړي او نظر پوخ شي، ځکه چې ویل به یې چې په مشوره کې عقلونه په خپلو کې سره یو د بل څخه اغېزمن کېږي. د افکارو پخول او د بېلابېلو نظریاتو یو د بل سره را نږدې کېدل د مجلس په داخل کې د مناقشې پرته ممکن نه دي، نو دې هدف ته د رسېدو لپاره اړینه ده چې مشوره به په فردي توګه نه وي بلکې د مجلس په دننه کې به وي.

بالکل همدا خبره ابن مازة البخاري هم کوي، وايي: «**ولأن بالمشاورة تجتمع الآراء، وظهور الحق عند اجتماع الآراء أَبْيَنُ، ولهذا قيل: في المشاورة تلقيح العقول**»[3]. د مشاورت په تر سره کولو نظریات سره را یوځای کېږي (را نږدې کېږي) او په یوه مسئله کې د نظریاتو د نږدې والي یا یووالي په پایله کې حق په ډېر ښه توګه را څرګندېږي، له همدې امله ویل شوي دي: په مشوره کې عقلونه یو د بل څخه په افکارو کې اغېزمنېږي.

نو لنډه دا شوه چې شورا باید د مجلس په صورت کې سرته ورسېږي، په دې معنی که د شورا لپاره مجلس شتون هم ولري او د هغې مجلس د غړو څخه په فردي توګه نظر واخیستل شي، نو دا کار درست نه دی او په دې توګه د شورا مقصد نه پوره کېږي، همدا خبره امام ابوبکر بن العربي په صراحت سره کوي، وايي:«وقال بعضُ المؤلفين: "**لا تُشَاوِر الجماعة، وشَاوِرْ كل واحد على حِدتِه**" «**قال الإمام الحافظ رضي الله عنه**[4]**: هذا خطأ على الإطلاق، الغالب أن يُشَاوَرَ الكُلُّ في الجماعة**»[5]. یو مؤلف وايي: د یوې مجموعې سره د په مجموعي توګه مشوره مه کوه، بلکې د هر یو سره بېله بېله مشوره وکړه. په دې باندې پخپله ابوبکر بن العربي رد کوي، وايي: امام حافظ ابوبکر بن العربي وايي: دا په مطلق ډول غلطه خبره ده، راجح خبره همدا ده د ټولو سره باید د مجموعې په شکل مشاورت وشي.

پنځم: د شورا په مجلس کې باید د یو طبیعت خلک را ټول نه کړی شي، ځکه که د یو تخصص، د یو طبیعت او مسئلو ته د یو لرلید له زاویې څخه کتونکي خلک د شورا په مجلس کې را ټول کړی شي د شورا مقصد نه تر سره کېږي، ځکه دوی به په افکارو او نظریاتو کې یو د بل کاپي وي، نه به د مناقشې اړتیا وي او نه به د افکارو د تبادلې په نتیجه کې افکار غني کېږي او نه به د اختلاف په موجودیت کې تکامل ته رسېږي، له همدې امله امام شافعي رحمه الله وايي: «**ويَجْمَعُ المخْتَلِفِين؛ لأنه أَشَدُّ لتَقَصِّيه العِلْمَ، ولكَشْفِ بَعْضِهم على بَعْضٍ**»[6]. په مجلس کې به د مختلفو نظریاتو خلک را ټولوې، ځکه دا په دې دلالت کوي چې په مجلس کې د داسې خلکو را ټولېدل د علم په را جمع کولو کې تر هر څه زیات مؤثر ګام دی اود شورا په مجلس کې د مختلفو او اختلاف درلودونکو خلکو را ټولېدل په خپل منځونو کې یو د بل د نظریاتو د ښه رابرسېره کېدو وسیله ده او همدا په حقیقت کې د مشورې او په شورا کې د مناقشې ګټه او مقصد هم دی، د امام شافعي رحمه الله دا خبره ابن القاص تشریح کړی ده، وايي: «**وقال الشافعي: يشاور أهل العلم ويتحرى أن يجمع المختلفين. لأنه أشعر لتقضيه العلم، ولكشف بعضهم عن بعض. فيعيب بعضهم قول بعضٍ حتى يتبين له أصح القولين**»[7]. امام شافعي وايي: د علم د خاوندانو (د هر فن د عالمانو سره به په هغه خپل فن کې) سره به مشوره کوي، کوښښ به دا کوي چې د مختلفو نظریاتو خلک را ټول کړي، ځکه دا د دې څرګندونه کوي چې دا (مشوره کوونکی) د علم په لټه کې دی او (د اختلاف نظر درلودونکي خلک به ځکه په مجلس کې را ټولوي) ځکه چې دوی یو د بل افکار ښه را څرګندوي، ځکه هر یو به د بل په نظر نقد کوي او ددې په پایله کې به ورته تر ټولو صحیح نظر معلوم شي. کومه خبره چې ابن القاصکوي دا بالکل څرګنده خبره ده، کله چې د اهل فن په منځ کې مناقشه کېږي، انسان د هر چا د نظر بنسټ درک کولی شي او په پایله کې ښې او مناسبې پایلې ته رسېدلی شي.

---

[1] - په دې عبارت مې اثر پیدا نه کړ.

[2] - اصول السرخسی، مخکینی مصدر، ج ۲ص ۹۴.

[3] - المحيط البرهاني في الفقه النعماني (برهان الدين بن مازة) مخکینی مصدر. ج ۸ ص ۱۲.

[4] - يقصد نفسه

[5] - سراج المريدين في سبيل الدين، ابن العربي مخکینی مصدر. ج ۳ ص ۳٦۰.

[6] - المختصر من علم الشافعي ومن معنى قوله المعروف ب(مختصر المزنى) تأليف: أبو إبراهيم إسماعيل بن يحيى المزني (ت 264 هـ)، تصحيح وتعليق: أبي عامر عبد الله شرف الدين الداغستاني، ومعه: مقدمات منهجية بين يدي المختصر للإمام المزني، وملحق: كتاب الأمر والنهي على معنى الشافعي رحمه الله من مسائل المزني رضي الله عنه، برواية أبي إسحاق إبراهيم بن إسحاق عنه، چاپوونکې اداره: دار مدارج للنشر – الرياض، لومړی چاپ، 1440 هـ - 2019 م. ج ۲ ص ٦۲۸.

[7] - أدب القاضي، تأليف: أبو العباس أحمد بن أبي أحمد الطبري المعروف بابن القاص (ت 335 هـ)، تحقيق: د. حسين خلف الجبوري [ت 1444 هـ]، چاپوونکې اداره: مكتبة الصديق - المملكة العربية السعودية/الطائف، لومړی چاپ، کال 1409 هـ - 1989 م. ج ۱ ص ۱۷۳.

په پورته ډول د شورا د سرته رسولو مقاصد

په دې کيفيت بايد څکه شورا سرته ورسېږي، چې په همدې توګه د شورا د تطبيق او سرته رسولو له لارې موږ د شورا شرعي مقاصد لاسته راوړلی شو، دا مقاصد او موخې کومې دي؟ دلته يې په لنډ ډول يادونه کوو:

لومړی: سمو پرېکړو ته رسېدل او د سليقې او مزاجيت پر بنسټ د پرېکړو کولو مخنيوياو دې ته د پای ټکې ايښودل چې څوک د فردي مزاج پر بنسټ د ټول هېواد او ټولې ټولنې د اداره کولو هڅه وکړي. لکه مخکې يې چې يادونه وشوه شورا په هغه څه کې سرته رسېږي چې د اجتهاد ډګر وي، په اوسنۍ زمانه کې مورږخو ډوله مسئلې لرو چې اجتهادي نظر (د حنفي مذهب په اصولو کې دننه اجتهاد ته چې دې ته اجتهاد في المذهب وايي) ته اړتيا لري، چې تفصيل يې د شورا د ډګر په مبحث کې ترسره شو، دې ډول اجتهاد ته اړتيا شته خوپه اوسنۍ زمانه کې داسې څوک شتون نه لري چې په ځانته ځان د دې ډول اجتهاد اهليت ولري او د علم او معرفت داسې مرتبې ته رسېدلی وي چې هغه د دې اجتهادي مسئلو په اړه په ځانته ځان او د خپل شخصي اجتهاد په پايله کې تر ټولو درستې او سمې پرېکړې ته ورسېدلی شي او بل داسې مجتهد هم نشته چې له هغه څخه په هر قضيه کې فتوا واخيستل شي، نو حاکم، پادشاه او د هېواد مشران اړ دي چې د مشورې او شورائيت څخه کار واخلي تر څو د هرې مسئلې په اړه صحيح او درست نظر خپل کړی شي، همدا راز ډېرې داسې اداري او ټولنيزې مسئلې شته چې د هېواد، ملت او ولس ګټې او مصلحتونه ور پورې تړلی وي، په دې اړه صحيح پرېکړې او درست تصميم نيولو ته اړتيا ده او دا هغه وخت کېدلی شي چې په پورته کيفيت شورائيت او مشوره سرته ورسېږي او که دا کار ونشي، نو پرېکړې به نادرستې وي، سليقه او مزاج به حاکم وي او فردي مزاج به د هېواد قانون او نظام وي او دا ټول به د اسلام تر نامه لاندې او د مشرانو د اطاعت تر عنوان لاندې سرته رسېږي، خو د تصميم نيولو مرحله د اطاعت مرحله نه ده، بلکې هغه د مناقشې او نظر د څرګندولو مرحله ده.

دويم: په ټولنه کې يووالی او همغږي رامنځته کول، د شورا د مقاصدو څخه يو مقصد دا هم دی چې په ټولنه کې يووالی او همغږي رامنځته شي، څکه کله چې پرېکړه وشي او ټول خلک په خپل قناعت او خپله خوښه د هغه پرېکړې تر شا ودرېږي دا د ټولنې په يووالي او همغږۍ دلالت کوي، خو که پرېکړه وشي او هغه په ټولو خلکو په زور عملي کېږي، پرېکړه به عملي شي، خو د ټولنې يووالی او همغږي له منځه ځي او په پرېکړو باندې قناعت هغه وخت رامنځته کېږي چې کله د داسې يو مجلس له لورې سرته ورسېږي چې خلک ورته د خپل نماينده مجلس په سترګه وګوري، داسې يو مجلس وي چې ټولو او يا هم زياتو خلکو ته د منلو وړ خلک په کې وي او په هغه توګه جوړ شوی وي چې په تيرو کرښو کې مو ولوستل.

درېيم: د شورا يو مقصد دا هم دی چې د هېواد، ټولنيزو مسئلو او ستونزو په اړه پرېکړې په حقيقي توګه د حاکم د خوښې او نا خوښې تابع نه وي بلکې د ټولنې واقعي ګټې او زيانونه يې معيار وي او شخصي غوښتنې او ګټې د حاکمپر پرېکړو اغېز ونلري، همدا راز د شورائيت يو ستر هدف دا هم دی چې د حاکم د استبداد، ديکتاتورۍ، ځان محورۍ، ظلم او د نورو خلکو په حقوقو د تيري مخه ونيسي او دا څکه چې کله د حاکم شخصي سليقه، فردي خوښې او نا خوښې حاکمه شي، نو هلته بيا خلک ځان د حاکم د مزاج تابع ګڼي او دې کار ته ډېر خلک اماده نه دي، همدا راز د واقعي شورائيت په غياب کې استبداد، ديکتاتورۍ، ظلم، د خلکو د حقوقو له منځه تلل رشد کوي اواستبداد يو لوی ټولنيز مرض دی، په هره ټولنه کې چې رامنځته شي ټولنه تباه کوي او له منځه يې وړي، د شورائيت څخه دا مقاصد هغه وخت لاسته راتللی شي چې په هغه کيفيت سره سرته ورسېږي چې مخکې ورته اشاره وشوه.

څلورم: په درست ډول د شورائيت د تطبيق او د سرته رسولو په پايله کې په ټولنه کې د آزادۍ فضاء رامنځته کېږي، همدا راز د شورائيت په پايله کې په ټولنه کې د نوښتګرۍ فضا رامنځته کېږي، لکه د رسول الله صلی الله عليه وسلم په وخت کې همدا راز د حضرت عمر بن الخطاب او نورو خلفای راشدينو په زمانه کې چې کومه فضا حاکمه وه، هر چا هره قضيه مطرح کولی او مناقشه کولی شوه او دا کار هغه وخت کېږي چې شورا د هغه آدابو سره سمه تطبيق شي چې مخکې مو ورته اشاره درلوده، خو که واقعي شورا تطبيق نه شي، نو بيا شورا يوازې نوم پاتې کېږي چې روح او حقيقت نه لري او د آزادۍ هغه فضا چې د يوې اسلامي ټولنې ځانګړتيا ده نه رامنځته کېږي.

پنځم: د شورا د مقاصدو څخه يو مقصد دا هم دی چې هر چا ته خپل حق ورسېږي او د ظلم او د خلکو په حقوقو د تيري مخنيوی وشي، په ځانګړي توګه چې کله د ټولنيزو مسئلو په اړه پرېکړې په شورا کې کېږي چې يو لور يې عام ولس او خلک وي او بل لورې يې حکومت او نظام وي، که په داسې حالت کې شورا په هغه توګه چې مخکې ورته اشاره وشوه تشکيل نه شي، نو ستونزمنه ده چې هر چا ته دې د هغوی حقوق وسپارل شي، په دې حالت کې به د يو لورې ګټې په نظر کې نيول کېږي او بل لور به محروم پاتې کېږي او عدالت او انصاف به نه متحقق کېږي.

شپږم: د شورا يو بنسټيز مقصد دا هم دی چې بدګوماني له منځه وړي، څکه ټولې مسئلې د يو ځانګړي ميکانيزم لاندې تر څېړنې لاندې نيول کېږي، بيا نو هيڅا سره دا بدګوماني نه پاتې کېږي چې دا پرېکړه چا او څرنګه وکړه؟ او د کوم مصلحت پر بنسټ پرېکړه وشوه؟ خو دا هدف او مقصد هغه وخت لاسته را تللی شي چې د شورا مجلس د هغه اصولو سره سم تشکيل شي او پر مخ يوړل شي چې مخکې ورته اشاره وشوه، څوک دې دا نه وايي چې ټولې مسئلې بايد د اعتماد په فضاء کې پرمخ ولاړې شي او خلک بايد د مشرانو په اړه بدګوماني ونه کړي، څکه په انساني ټولنو کې کارونه يوازې په اخلاقي توصيو باندې مخ ته نه ځي، بلکې د ستونزو د مخنيوي لپاره هغه لارې چارې سنجول او عملي کول په کار دي چې ستونزې له منځه وړي.

اووم: د پرېکړو په بدو پايلو مرتبېدونکې مسؤوليت توزيع کېدل، کله چې نا درستې فيصلېپرېکړې وشي او يا هم پرېکړې درستې وي، خو حالات داسې راشي چې د توان څخه وتلې وي او په هغو پرېکړو بدې پايلې مرتبې شي، نو که پرېکړې په شخصي شکل سرته رسېدلې وي، د هغوی د بدو پايلو څخه هر څوک ځان بري ګڼي او يوازې د هغه چا پر غاړه وراچول کېږي چېهغه پرېکړه چا کړې وي، په دې توګه هغه د شديد فشار لاندې راځي او د هغه په اړه به بيا

د خلکو تصور هم بدلېږي او د يو ناکام حاکم په څبر په ټولنه کې معرفي کېږي، خو که پرېکړې په شورا کې شوې وي، نو ټول هغه خلک چې د شورا غړي دي او يا يې د شورا د غړو په انتخاب او ټاکنه کې رول لوبولی وي، دوی ټول ځانونه په دې پايلو کې شريک بولي او په دې توګه دا مسؤوليت توزيع کېږي او يو تن ته نه متوجه کېږي، خو دا په هغه صورت کې چې شورا په واقعي توګه لکه مخکې چې ورته اشاره وشوه جوړه شوې وي او په سمه توګه خپل کار پرمخ يوسي.

د دې شورا د پرېکړو منل لازمي دي که نه؟

يو د هغه مسئلو څخه چې خلک يې په اړه په غلط فهمۍ کې پراته دي، همدا قضيه ده، يو شمېر خلک په ډېر تاکيد سره دا خبره کوي چې شورا معلمه ده، ملزمه نه ده، په دې معنی چې د شورا د مجلس پرېکړې يوازې همدومره حيثيت لري چې حاکم، مسؤول او مشوره غوښتونکی جهت پرې خبر شو او بس، هغه هيڅ الزامي حيثيت نه لري، يو شمېر معاصر ليکوالان دا نظر پخوانيو علماوو ته منسوبوي، په حقيقت کې دا نسبت درست نه دی، بلکې دلته يو ډول غلط فهمي شتون لري، کومو علماوو چې د شورا پايلې الزامي نه دي بللي هغه په يو ځانګړي حالت کې الزامي نه دي بللي، په عامه توګه زموږ فقهاء د شورا د الزاميت خبره کوي، په کومو حالاتو کې چې د شورا پايلې الزامي نه دي بلل شوي هغه يو د رسول الله صلى الله عليه وسلم لپاره د شورا پايلې دي، هغه الزامي نه دي بللل شوي او بل د يو مجتهد لپاره، د رسول الله صلى الله عليه وسلم خبره خو ځرګنده ده، ځکه که هغه د بل چا د خبرو په منلو ملزم شي، نو دا د هغه د منصب سره په تناقض کې قرار لري، ځکه پيغمبر عليه السلام د دې لپاره رالېږل شوی دی چې خلک د هغه اطاعت وکړي او که هغه د بل چا د خبرو په منلو ملزم شي، نو دا خو مطيع (د بل چا اطاعت کوونکی) شو چې دا سم کار نه دی.

همدا راز مجتهد هم په خپل اجتهاد باندې په عمل کولو ملزم دی او د بل مجتهد تقليد ورته نادرست دی، نو که د مشوره کوونکو خبره ومني نو د بل چا د اجتهاد په منلو به ملزم شي چې دا د هغه اصولي قضيې مخالفت دی. دا خو په لنډ ډول د دې قضيې په اړه خبره وه، خو دا خبره لږ په تفصيل سره څېړلو ته اړتيا لري، چې په دې مبحث کې همدا خبره په تفصيل سره څېړو، د شورا بېلابېل حالتونه دي او د هر حالت حکم د الزاميت په لحاظ له بل حالت سره توپير لري، دا حالات څه دي؟ او په دې کې د شورا د پايلو د الزاميت او عدم الزاميت حکم څه دی، همدا قضيه په لاندې کرښو کې لږ په تفصيل سره بيانوو:

لومړی حالت: مشوره اخېستونکی پخپله پيغمبر عليه السلام وي

لومړی حالت دا دی چې مشوره اخيستونکی رسول الله صلى الله عليه وسلم وي او مشوره ورکوونکي مجتهدين صحابه کرام وي او په طبيعي توګه به د مشورې اړونده مسئله داسې مسئله وي چې په هغې کې به وحې شتون نه لري، ځکه د وحې په موجوديت کې اجتهاد نشته، نو مشوره هم په کې نشته (چې دا قضيه مخکې په تفصيل سره ياده شوه) نو په دې حالت کې له دې امله چې رسول الله صلى الله عليه وسلم د ټولو مجتهدينو سردار دی او په مجتهد باندې د مجتهد اطاعت لازم نه دی، نو رسول الله صلى الله عليه وسلم د مشورې پر پايلو ملزم نه و، خو هيڅکله هم داسې نه دي شوي چې په غير منصوصي مسئلو کې يې د مشورې پايلې مسترد کړې وي.

سره له دې چې رسول الله صلى الله عليه وسلم به د شورا په پايلو ملزم نه و، خو د پيغمبر عليه السلام تعامل داسې پاتې شوی دی چې د شورا په پايلو به يې عمل کاوه، په دې اړه موږ ډېر تصريحات لرو اصول سرخسي کې وايي: (**ولا معنى لقول من يقول: إنه إنما كان يستشيرهم في الأحكام لتطييب نفوسهم، وهذا لأن فيما كان الوحي فيه ظاهرا معلوما ما كان يستشيرهم، وفيما كان يستشيرهم، الحال لا يخلو إما أن كان يعمل برأيهم أو لا يعمل، فإن كان لا يعمل برأيهم، وكان ذلك معلوما لهم فليس في هذه الاستشارة تطييب النفس ولكنها من نوع الاستهزاء وظن ذلك برسول الله (ص) محال، وإن كان يستشيرهم ليعمل برأيهم...ويتبين بهذا أنه إنما كان يستشيرهم لتقريب الوجوه وتحميس الرأي، على ما كان يقول: المشورة تلقيح العقول وقال: من الحزم أن تستشير ذا رأي ثم تطيعه**»[1].

د هغه چا (دا خبره امام شافعي رحمه الله کړې ده او امام سرخسي دا خبره نقدوي) خبره هيڅ معنی نه لري چې وايي: پيغمبر عليه السلام د صحابه کرامو سره د هغوی د خوشحالولو لپاره مشوره کوله (او په مشوره باندې يې عمل نه کاوه) او دا ځکه چې په کومو مسئلو کې به چې ښکاره او معلومې وحې شتون درلود په داسې مسئلو کې به پيغمبر عليه السلام د چا سره اصلاً مشوره نه کوله (ځکه په وحې به يې عمل کاوه) او په کومو مسئلو کې به يې چې د صحابه کرامو سره مشوره کوله، دا مسئلې د دوو حالتونو څخه خالي نه وې، يا به يې د هغوی په نظر او رای عمل کاوه يا به يې پرې عمل نه کاوه، نو که عمل يې نه کاوه او دا خبره صحابه کرامو ته معلومه هم وه، نو په دې ډول مشوره اخيستلو کې خو د هغوی خوشحاله کول نه دي، بلکې دا خو يو ډول استهزاء او د خلکو مسخره کول دي او داسې ګومان هم د رسول الله صلى الله عليه وسلم په اړه محال دی (چې هغوی دې خلک مسخره او توهين کړي).

نو دا ثابته شوه چې پيغمبر عليه السلام د صحابه کرامو سره مشوره د دې لپاره کوله چې د هغوی په نظر عمل وکړي. له دې څخه ځرګنده شوه چې رسول الله صلى الله عليه وسلم د صحابه کرامو سره ددې لپاره مشوره کوله چې نظريات سره رانږدې کړي، خبره او نظر پوخ کړي، ځکه پيغمبر عليه السلام به ويل: مشوره په افکارو باندې د عقلونو د تغذيې لامل ګرځي او ويل به يې: د عقلمندۍ خبره دا ده چې د يو صاحب نظر انسان سره مشوره وکړې او بيا يې خبره ومنې.

---

[1] - أصول السرخسي، مخکينی مصدر، ج ٢ ص ٩٤.

د امام سرخسي د دې عبارت څخه معلومېږي چې پیغمبر علیه السلام په قطعي توګه د صحابه کرامو په مشورو عمل کولو او دا د رسول الله صلی الله علیه وسلم په ټول ژوند کې یوه بارزه نقطه ده چې هیڅکله یې هم مشوره نه ده غورځولې، همېشه یې په مشوره عمل کړی دی، خو د مشورو په منلو او د شورا په پایلو ملزم نه و، ځکه دا الزام د هغه د منصب د غوښتنو سره په ټکر کې وه.

دویم حالت: مشوره اخېستونکي او مشوره ورکوونکي ټول مجتهدین وي

دویم حالت دا دی چې مشوره اخیستونکی هم مجتهد وي او مشوره ورکوونکي هم مجتهدین وي، په داسې مشوره کې څو احتمالات ممکن دي:

اول: که د ټولو نظر یو وي، نو دا د اجماع په څېر یو حالت دی، حاکم او قاضي په هغه باید عمل وکړي او د شورا پایلې په دې حالت کې ملزمې دي او په دې کې د هیڅا اختلاف نشته.

دویم: که د مشوره ورکوونکو ترمنځ اختلاف و او یا د مشوره ورکوونکو او حاکم او یا قاضي ترمنځ اختلاف و، نو په دې حالت کې دفقهاوو د وینا سره سم د امام ابوحنیفه رحمه الله مذهب دا دی چې د شورا په پایلو ملزم نه دی، بلکې د خپل اجتهاد سره سم چې څه ورته سم ښکاره شي هماغه دې انتخاب کړي او پرېکړه دې پرې وکړي، په دې حالت کې نه مشرولی ته اعتبار شته او نه د مخالفینو زیاتوالي ته اعتبار شته[1]، خو د امام محمد رحمه له نظره د مخالفینو د شمېر زیاتوالي ته اعتبار شته دی، په دې معنی که یو لور ته زیات شمېر خلک وو د هغوی په نظر باید پرېکړه وشي. که د سیمې د علماوو سره د مشورې په پایله کې قضیه پرېکړه نه شوه، نو په کار ده چې د نورو سیمو علماوو سره مشوره وکړي او هلته هم په همدې توګه تعامل وکړي، یعنې د هغوی اجتهادات هم دې باندې الزامي نه دي.

امام ابن مازة الحنفي البخاري همدا خبره کوي، وایي: «**فإذا شاورهم، واتفق رأيه ورأيهم على شيء، حكم به؛ لأنه لما اتفق رأيه ورأيهم صار ذلك كالإجماع، والإجماع من جملة الحجج، وإن وقع الاختلاف بين هؤلاء الذين شاورهم، نظر إلى أقرب الأقاويل عنده من الحق، وأمضى. على ذلك باجتهاده، إذا كان من أهل الاجتهاد، ولا يعتبر في ذلك كبر السن، ألا ترى أن عمر رضي الله عنه كان شاور ابن عباس رضي الله عنهما، وكان يقول له: «غص يا غوّاص»، وكان يأخذ بقوله وعمر كان أكبر سناً منه، وكذلك لا يعتبر كثرة العدد، فالواحد قد يوفق للصواب ما لا يوفق الجماعة، ... وينبغي أن يكون ههنا قول أبي حنيفة رحمه الله، أما على قول محمد رحمه الله يعتبر كثرة العدد على ما مر قبل هذا، وإن لم يقع اجتهاده على شيء، وبقيت الحادثة مختلفة ومشكلة عليه، كتب إلى فقهاء غير المصر الذي هو فيه،... فإن اتفق الذين كتب إليهم القاضي على شيء ورأي القاضي يوافق رأيهم، وهو من أهل الرأي والاجتهاد، مضى ذلك برأيه، وإن اختلفوا أيضاً فيما بينهم نظر إلي أقرب الأقوال عنده من الحق، إذا كان من أهل الاجتهاد**»[2]. کله یې چې مشوره وکړه او د قاضي او د حاکم نظر او رأي د مشوره ورکوونکو مجتهدینو سره یو شانته و، نو حاکم باید د هماغې نظر پر بنسټ پرېکړه وکړي، ځکه کله چې د دوی ټولو نظر سره یو شانته شو، نو دا د اجماع حیثیت لري او اجماع شرعي دلیل دی، خو که د دوی (چا سره یې چې مشوره کړې وي) ترمنځ اختلاف رامنځته شوبیا دې د دوی په نظریاتو کې چې کوم ورته حق ته نږدې ښکاره شو هماغه دې د خپل اجتهاد پر بنسټ غوره کړي او پرېکړه دې پرې وکړي، که د اجتهاد اهلیت په کې و، په دې کې د مشرولی اعتبار نشته (یعنې که له ده سره څوک مخالف و او د هغه عمر له ده څخه زیات و، هغه ته به نه ګوري، بلکې په خپل اجتهاد به عمل کوي) حضرت عمر رضي الله عنه د ابن عباس رضي الله عنهما سره مشوره کوله او ورته یې ویل: (غص یا غواص)[3] او د هغه مشوره به یې منله او عمر رضي الله عنه د هغه څخه په عمر کې زیات و، همدا راز د شمېر زیاتوالي ته هم اعتبار نشته (چې که یو لور ته زیات شمېر کسان وي هغه ته دې ترجیح ورکړي، داسې به نه کوي) ځکه ځینې وخت یو شخص ته الله پاکحق ته د رسېدو توفیق ورکوي چې ډېرو ته یې نه ورکوي. په کار دا ده چې دا د امام ابو حنیفه مذهب وي او د امام محمد په مذهب د شمېر زیاتوالي ته اعتبار شته (په کثرت باندې ترجیح درست کار دی) لکه مخکې یې چې یادونه وشوه. که حاکم او قاضي د خپل اجتهاد په پایله کې کومې پایلې ته ونه رسېدل او مسئله همداسې ناڅرګنده او اختلافي پاتې شوه، نو د نورو ښارونو او سیمو علماوو ته دې خط ولیږي (د نورو سیمو د علماوو سره دې مشوره وکړي، مخکې د دې مشورې یوازینۍ لاره د خط لېګل و، اوس خو بې شمېره لارې دي) که هغوی ورته اتفاقي درېځ راولېږه او د قاضي نظر هم د هغوی سره یو شانته و او ده پخپله د اجتهاد اهلیت درلود (مجتهد و) نو د خپل اجتهاد پر بنسټ دې په همدې اتفاقي نظر پرېکړه وکړي او که د نورو سیمو علماوو ورسره هم اختلاف درلود، نو بیا دې د هغوی د مذهبونوڅخه هغه مذهب غوره کړي چې د ده له نظره حق ته ډېر نږدې وي، خو په دې شرط چې دا قاضي، حاکم او مجتهد وي.

د دې لنډیز دا دی چې مجتهد مشوره اخیستونکی د مشورې په پایلو ملزم نه دی، یعنې شورا د دې لپاره ملزمه نه ده، خو د دې مفهوم مخالف دا دی چې غیر مجتهد د شورا په پایلو ملزم دی، او مفهوم مخالف د احنافو له نظره په شرعي نصوصو کې حجت نه دی، د نصوصو څخه پرته په نورو ځایونو کې حجت ګڼل کېږي، د مجتهد لپاره د شورا پایلې ملزمې نه دي ځکه په اصول فقه کې چې د جمهورو علماوو کوم مذهب بیانېږي هغه دا دی چې مجتهد ته

---

[1] - د دې قضیې تفصیل وروسته راځي، کثرت ته عدم اعتبار په مطلق ډول امام ابو حنیفه رحمه الله ته منسوبول صحیح نه دي، په ځانګړې توګه په غیر مجتهدینو کې کثرت د تقویت لامل ګرځي، ځکه د غیر مجتهد قول مستقل دلیل نه دی، او کله چې کثرت د تقویت لامل وګرځي په هغه ځای کې کثرت ته اعتبار شته دی.

[2] - المحيط البرهاني في الفقه النعماني، برهان الدين ابن مازة، مخکینۍ مصدر. ج ۸ ص ۱۲.

[3] - غوّاص، په بحر او اوبو کې غوپه وهونکي ته وایي، یعنې د معناګانو په بحر کې غوپه وهونکیه ژور په کې ولاړ شه.

د بل چا تقليد کول جواز نه لري، نو که دا مشوره اخيستونکی مجتهد خپل نظر پرېږدي او د نورو مجتهدينو نظر واخلي، نو دا به د هغوی تقليد کول وي چې دا کار درست نه دی، همدا خبره لږ وروسته په صراحت سره کوي، وايي: «**وإن كان القاضي شاور قوماً من أهل الفقه، فاتفقوا على شيء، ورأي القاضي بخلاف رأيهم، لا ينبغي للقاضي أن يترك رأي نفسه، ويقضي برأيهم، لأن عنده أن هؤلاء على الخطأ، ولا متابعة في الخطأ**»[1]. که قاضي (چې مجتهد وي) د فقهاوو (مجتهدينو) سره مشوره وکړه او هغوی په يو حکم باندې متفق شول او پخپله د قاضي نظر د هغوی د نظر خلاف و، نو قاضي ته په کار نه ده چې خپل نظر پرېږدي او د هغوی په نظر پرېکړه وکړي، ځکه د هغه له نظره د هغه مخالف نظر درلودونکي په خطا باندې دي او په غلطۍ کې د چا پسې تګ نشته.

همدا خبره له ده څخه دمخه نور تېول فقهاء کوي، په دوی کې د امام سرخسي دا عبارت لولو، هغه وايي: «**فَإِنْ أَشْكَلَ عَلَيْه شَاوَرَ رَهْطًا مِنْ أَهْلِ الْفِقْه فِيه، وَكَذَلِكَ إنْ لَمْ يَكُنْ مِنْ أَهْلِ الاجْتِهَاد فَعَلَيْه أَنْ يُشَاوِرَ الْفُقَهَاءَ؛ لأَنَّهُ يَحْتَاجُ إلَى مَعْرِفَة الْحُكْم لِيَقْضِيَ به، وَقَدْ عَجَزَ عَنْ إدْرَاكه بِنَفْسه فَلْيَرْجِعْ إلَى مَنْ يَعْرِفُ ذَلِكَ كَمَا إذَا احْتَاجَ مَعْرِفَةَ قِيمَة شَيْءٍ فَإِنْ اخْتَلَفُوا فيه نَظَرَ إلَى أَحْسَنِ أَقَاوِيلِهِمْ وَأَشْبَهِهَا بِالْحَقِّ فَأَخَذَ به كَمَا بَيَّنَّا عِنْدَ اخْتِلَافِ الصَّحَابَة - رِضْوَانُ اللَّه عَلَيْهِمْ - إلَّا أَنَّ هُنَا إنْ رَأَى خِلَافَ رَأْيِهِمْ فَإِنْ اسْتَحْسَنَ وَأَشْبَهَ الْحَقَّ قَضَى بِذَلِكَ؛ لأَنَّ إجْمَاعَهُمْ لَا يَنْعَقِدُ بِدُونِ رَأْيِه وَهُوَ وَاحِدٌ مِنْهُمْ، وَلأَنَّ رَأْيَهُ أَقْوَى في حَقِّه مِنْ رَأْيِ غَيْرِه فَلَوْ قَضَى بِرَأْيِه كَانَ قَاضِيًا بِمَا هُوَ الصَّوَابُ عِنْدَهُ. وَإِذَا قَضَى بِرَأْيِ غَيْرِه كَانَ قَاضِيًا بِمَا عِنْدَهُ أَنَّهُ خَطَأٌ وَقَضَاؤُهُ بِمَا عِنْدَهُ أَنَّهُ هُوَ الصَّوَابُ أَوْلَى، وَإِنْ لَمْ يَكُنْ مِنْ أَهْلِ اجْتِهَاد الرَّأْيِ لِيَخْتَارَ بَعْضَ الأَقَاوِيلِ نَظَرَ إلَى أَفْقَهِهِمْ عِنْدَهُ وَأَوْرَعِهِمْ فَقَضَى بِفَتْوَاهُ فَهَذَا اجْتِهَادٌ مِثْلُهُ وَلَا يُعَجِّلُ بِالْحُكْمِ إذَا لَمْ يَبِنْ لَهُ الأَمْرُ حَتَّى يَتَفَكَّرَ فِيه وَيُشَاوِرَ أَهْلَ الْفِقْه؛ لأَنَّهُ مَأْمُورٌ بِالْقَضَاءِ بِالْحَقِّ وَلَا يَسْتَدْرِكُ ذَلِكَ إلَّا بِالتَّأَمُّلِ وَالْمَشُورَة......**»[2].

که حاکم او قاضي ته کومه مسئله واضحه او څرګنده نه وه، نو د فقهاوو د يو جماعت سره دې مشوره وکړي، همدا راز که قاضي او حاکم مجتهد نه و په هغوی هم د فقهاوو (مجتهدينو) سره مشوره لازم ده، ځکه دا غير فقيه حاکم او قاضي د مسئلې د حکم پېژندلو ته اړتيا لري، تر څو د هغه سره سمه پرېکړه وکړي او پخپله د مسئلې د حکم د درک کولو څخه عاجز دی، نو بايد چې داسې چا ته رجوع وکړي چې په دې حکم پوهېږي، بالکل د هغه چا په څېر چې د يو شي قيمت ورته معلوم نه وي، نو هغه چا ته مراجعه کوي چې د هغه په قيمت پوهېږي.

که دې فقهاوو (مجتهدينو) په خپلو کې سره اختلاف درلود، (او دا قاضي يا حاکم پخپله هم مجتهد او فقيه و) نو د دې مجتهدينو په نظرونو کې دې تر ټولو غوره او حق ته ډېر نږدې نظر انتخاب کړي او د هماغې پر بنسټ دې پرېکړه وکړي، لکه مخکې مو چې د صحابه کرامو د اختلاف په ضمن کې د دې يادونه وکړه.

خو که دې قاضي او حاکم (چې مجتهد وي) داسې نظر غوره کړ چې د دې مشوره ورکوونکو مجتهدينو د ټولو د نظر سره مخالف و او هغه يې د حق سره ډېر نږدې وګاڼه، نو په همدې (خپل نظر) دې پرېکړه وکړي، ځکه د دې مجتهدينو اجماع له دې (قاضي او حاکم) پرته نه منعقد کېږي، ځکه دا پخپله همد دوی (مجتهدينو) له جملې څخه دی، بله دا چې د ده خپل نظر د دې په حق کې د نورو مجتهدينو د نظرونو څخه ډېر قوي دی، نو کله چې په خپل نظر پرېکړه کوي، نو په هغه نظر به يې پرېکړه کړې وي چې د ده له نظره حق او صحيح دی او که د نورو مجتهدينو په مذهب پرېکړه وکړي، نو په دې حالت کې به يې په داسې مذهب پرېکړه کړې وي چې د ده له خپل نظره هغه خطا او غلط دی، نو کوم مذهب چې د ده له نظره صحيح دی په هغه باندې ورته پرېکړه بهتره او ښه ده او که دا حاکم او قاضي مجتهد نه و او مشوره او فتوا ورکوونکي مجتهدين وو، نو بيا د هغوی څخه د هغه چا مذهب او نظر غوره کړي چې دده له نظره ډېر فقيه او ډېر تقوا لرونکی وي او د هغه په فتوا دې پرېکړه وکړي، ځکه همدا د غير مجتهد اجتهاد بلل کېږي، خو تر هغه وخته پورې به په پرېکړه کې عجله نه کوي تر څو چې ورته مسئله بالکل واضحه شوې نه وي، تر څو په مسئله کې ښه فکر وکړي او د مجتهدينو فقهاوو سره مشوره وکړي، ځکه حاکم او قاضي په حق باندې په پرېکړه کولو مأمور دی او حق ته د تفکر او مشورې پرته رسيدل ممکن نه دي.

د امام سرخسي رحمه الله عبارت په دې اړه بالکل واضح دی چې د مشورې او فتوا د عدم الزاميت حکم د هغه فقيه او مجتهد لپاره دی چې پخپله د اجتهاد توان لري او په شرعي توګه د خپل اجتهاد له لارې صحيح او غلط سره جدا کولی شي او هغه حاکم او قاضي چې د اجتهاد توان نه لري هغه د تقليد څخه پرته بله لار نه لري، هغه هم بايد د مجتهدينو فقهاوو سره مشوره وکړي او د هغوی له نظرونو څخه يو نظر غوره کړي او د هماغې سره سمه بايد پرېکړه وکړي او دا به د هغوی تقليد وي.

همدا خبره علاء الدين کاساني هم کوي، چې د فقهاوو او مجتهدينو د شورا پايلې هغه چا باندې لازمې نه دي چې هغه پخپله مجتهد وي، که څوک مجتهد نه وي د هغه حکم دا نه دی، د هغه حکم تقليد دی، هغه وايي: «**وَإِنْ أُشْكِلَ عليه حُكْمُ الْحَادِثَةِ اسْتَعْمَلَ رَأْيَهُ في ذلك وَعَمِلَ بِه وَالأَفْضَلُ أَنْ يُشَاوِرَ أَهْلَ الْفِقْه في ذلك فَإِنْ اخْتَلَفُوا في حُكْمِ الْحَادِثَةِ نَظَرَ في ذلك فَأَخَذَ بِمَا يُؤَدِّي إلَى الْحَقِّ ظَاهِرًا وَإِنْ اتَّفَقُوا على رَأْيٍ يُخَالِفُ رَأْيَهُ عَمِلَ بِرَأْيِ نَفْسه أَيْضًا لأَنَّ الْمُجْتَهِدَ مَأْمُورٌ بِالْعَمَلِ بِمَا يُؤَدِّي إلَيْه اجْتِهَادُهُ فَحَرُمَ عليه تَقْلِيدُ غَيْرِه لَكِنْ لَا يَنْبَغِي أَنْ يُعَجِّلَ بِالْقَضَاءِ مَا لم يَقْضِ حَقَّ التَّأَمُّلِ وَالاجْتِهَادِ وَيَنْكَشِفُ له وَجْهُ الْحَقِّ فإذا ظَهَرَ له الْحَقُّ بِاجْتِهَادِه قَضَى بِمَا يُؤَدِّي إلَيْه اجْتِهَادُهُ... هذا إذَا كان الْقَاضِي من أَهْلِ الاجْتِهَاد فَأَمَّا إذَا لم**

[1] - المحيط البرهاني في الفقه النعماني مخکينی مصدر ج ٨ ص ١٣.
[2] - المبسوط، للامام السرخسي، مخکينی مصدر ج ١٦ ص٨٤.

يَكُنْ من أَهْلِ الاجْتِهَاد فَإِنْ عَرَفَ أَقَاوِيلَ أَصْحَابِنَا وَحَفِظَهَا على الاِخْتِلَاف وَالاتِّفَاق عَمِلَ بِقَوْلٍ من يَعْتَقِدُ قَوْلَهُ حَقًّا على التَّقْلِيدِ وَإِنْ لم يَحْفَظْ أَقَاوِيلَهُمْ عَمِلَ بِفَتْوَى أَهْلِ الْفِقْهِ في بَلَدِهِ من أَصْحَابِنَا»[1].

که ورته د کومې مسئلې حکم واضح او څرګند نه و، نو پخپله دې اجتهاد وکړي او په هغه دې عمل وکړي او غوره خبره دا ده چې د فقهاوو (مجتهدينو) سره په دې اړه مشوره وکړي، که د هغوی نظرونو او مذهبونو په خپلو کې سره توپير درلود، نو (مجتهد) قاضي او حاکم د خپل اجتهاد پر بنسټ هغه څه غوره کړي چې په راجحه توګه حق ته نږدې وي او که هغوی (مشوره کوونکي مجتهدين) په يو داسې نظر او مذهب متفق وو چې د دې قاضي او حاکم نظر د هغه خلاف و، نو په دې حالت کې به هم دا مجتهد قاضي او حاکم په خپل نظر او خپل مذهب پرېکړه کوي، ځکه دا په دې مأمور دی چې د خپل اجتهاد په پايلو عمل وکړي، نو د بل چا تقليد ورته حرام دی، خو دا ورته په کارنه ده چې په پرېکړه کولو کې عجله وکړي تر څو يې چې پوره فکر نه وي کړی، په بشپړ ډول يې اجتهاد نه وي کړی او حق ورته پوره نه وي څرګند شوی (پرېکړه به نه کوي) او کله چې ورته د خپل اجتهاد په پايله کې حق څرګند شو بيا دې د خپل اجتهاد د پايلو سره سمه پرېکړه وکړي، خو دا ټولې خبرې په دې حالت کې دي چې قاضي د اجتهاد اهليت ولري، خو که د اجتهاد اهليت يې نه درلود، نو که زموږ د فقهاوو (حنفي مذهب د امامانو) اقوال ورته معلوم وو او دا يې حفظ و چې په څه کې دوی اتفاق لري او په څه کې اختلاف، نو په دې حالت کې دې د تقليد په توګه په هغه قول عمل وکړي چې دې ته حق ښکاري او که د حنفي مذهب د امامانو اقوال يې حفظ نه وو، نو بيا دې د حنفي مذهب د فقهاوو (اهل فقه) په فتوا باندې عمل وکړي.

دا خو څرګنده شوه چې که په هغه وخت کې مجتهدين اهل فقه موجود وو، نو د هغوی په فتوا به عمل وکړي، خو که په هغه زمانه کې داسې فقهاوو شتون نه درلود، لکه په دې زمانه کې بيا به څه کوي، همدا راز که داسې مسئلې را پېښې شوې چې د فقهې په کتابونو کې نه دي ځېړل شوي او نه يې په اړه په حنفي مذهب کې او نه په کوم بل فقهي مذهب کې احکام شتون لري او نه تر څېړنې لاندې نيول شوي وي، نو د دې ډول مسئلو په اړه به څه تګلاره غوره کوي، لکه په داسې حال کې قرار ولري چې موږ په کې قرار لرو؟ په دې اړه زموږ د فقهې مراجع ډېر بحث نه لري، موږ به دا حالات لږ وروسته بحث کړو.

مجتهد هم په يو صورت کې د شورا په پايلو ملزم بلل کېږي.

دا زموږ د فقهاوو عام نظر دی چې که حاکم مجتهد وي، نو په خپل نظر به پرېکړه کوي د شورا په پايلو ملزم نه دی، خو که مجتهد حاکم د خپل نظر په اړه په تردد کې واقع وي او يا هم نور فقهاء داسې وو چې د هغه له نظره د دليل، حجت او قياس په ډګر کې د هغه په نسبت قوي او غښتلي و، نو بيا ورته د خپل نظر څخه تنازل په کاردی او د نورو فقهاوو په خبره عمل په کاردی، په دې اړه امام محمد بن حسن شيباني د امام ابو حنيفه مذهب داسې نقل کوي، وايي:

«قلت: وتحب للقاضي إذا أشكل عليه الشيء أن يسأل عنه من هو أفقه منه؟ قال: نعم، أحب له ذلك، ولا يسعه إلا ذلك. قلت: أرأيت إذا أشار عليه الذي هو أفقه منه في نفسه بقضاء، وكان ذلك القضاء عند القاضي خطأ، وكان رأي القاضي غير ذلك، ورأيه عنده الصواب، هل ينظر إلى رأي غيره وهو يعلم أن ذلك الرجل أفقه منه؟ فقال: يقضي بقوله وبالذي أبصر من ذلك. قلت: أرأيت إن كان اتهم رأيه لفضل علم ذلك الرجل الذي هو أفقه منه في نفسه، فقضى بقول ذلك العالم وترك رأيه، هل ترجو أن يكون في سعة من ذلك؟ قال: نعم، هذا موسع عليه»[2].

ما د امام ابو حنيفه رحمه الله نه پوښتنه وکړه چې د قاضي لپاره ته دا خوښوې چې د کومې مسئلې حکم ورته څرګند نه وي، چې د داسې چا څخه پوښتنه وکړي چې له هغه څخه د فقاهت او علم په لحاظ زيات او قوي وي؟ وه يې ويل: هو، دا ورته زه خوښ ګڼم، بلکې له دې پرته بله چاره نه لري، همدا کار بايد وکړي، ورته مې ووېل: که هغه سړی چې له ده څخه زيات فقيه دی، ده ته د داسې پرېکړې مشوره ورکړه چې هغه پرېکړه او حکم پخپله د دې قاضي له نظره غلط و او د دې قاضي نظر د هغه د مشورې سره يو شانته نه و او خپل نظر ته يې د صحيح نظر په سترګه کتل، نو په دې حالت کې د هغه بل چا نظر منې په داسې حال کې چې دا پوهېږي چې هغه ترې ډېر فقيه دی؟ نو امام ابو حنيفه ووېل: په خپل نظر دې پرېکړه وکړي او په هغه څه چې هغه ته صحيح معلومېږي. ما ووېل: که د هغه بل عالم چې له ده څخه زيات فقيه دی، د هغه د علم د فضيلت له امله د خپل نظر په اړه شکمن شو او د هغه په نظر يې پرېکړه وکړه او خپل نظر يې پرېښوده، ايا دا کار به ورته جواز ولري؟ امام ابو حنيفه رحمه الله ووېل: هو، دا کار ورته جواز لري.

د امام محمد بن حسن شيباني خبره واضحه او څرګنده ده، که حاکم مجتهد وي او د نورو علماوو او مجتهدينو د نظر په مقابل کې په خپل نظر يو څه شکمن وي، نو خپل اجتهادي نظر هم بايد پرېږدي او د نورو نظر غوره کړي، نو دا هغه حالت دی چې مجتهد هم په کې د شورا په پايلو د امام ابو حنيفه له نظره ملزم دی.

---

[1] - بدائع الصنائع ج ٧ ص ٥. بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع، تأليف: علاء الدين، أبو بكر بن مسعود الكاساني الحنفي الملقب بـ «بملك العلماء» (ت 587 هـ)، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، لومړی چاپ، کال 1327 - 1328 هـ. ج ٧ ص ٥.

[2] الأصل چې په د امام محمد په مبسوط باندې شهرت لري، د امام محمد بن حسن شيباني ، مخکينی مصدر. ج ٧ ص ١٩٠- ١٩١.

همدا خبره په لنډ عبارت کې علاء الدين حصکفي کوي، هغه وايي: «**وَإِذَا أَشْكَلَ عَلَيْهِ أَمْرٌ وَلَا رَأْيَ لَهُ فِيهِ شَاوَرَ الْعُلَمَاءَ وَنَظَرَ أَحْسَنَ أَقَاوِيلِهِمْ وَقَضَى بِمَا رَآهُ صَوَابًا لَا بِغَيْرِهِ إلَّا أَنْ يَكُونَ غَيْرُهُ أَقْوَى فِي الْفِقْهِ وَوُجُوهِ الِاجْتِهَادِ فَيَجُوزُ تَرْكُ رَأْيِهِ بِرَأْيِهِ ثُمَّ قَالَ وَإِنْ لَمْ يَكُنْ مُجْتَهِدًا فَعَلَيْهِ تَقْلِيدُهُم وَاتِّبَاعُ رَأْيِهِمْ فَإِذَا قَضَى بِخِلَافِهِ لَا يَنْفُذُ حُكْمُهُ**»[1].

که د کومې مسئلې حکم ورته څرګند نه و، نو د علماوو سره دې مشوره وکړي او (که مجتهد و) نو د هغوی په مذهبونواو اقوالو کې دې فکر وکړي هر يو يې چې په نظر سم او صحيح و د هماغې سره سمه دې پرېکړه وکړي، په بل څه به پرېکړه نه کوي، خو که بل څوک (چې دې ته يې مشوره ورکړې وي) په فقه او د اجتهاد په طريقو کې له ده څخه قوي او غښتلی و، نو په دې صورت (که مجتهد هم وي) خپل نظر ورته د هغه قوي فقيه د نظر په مقابل کې پرېښودل جايز دي، بيا وايي: که حاکم مجتهد نه و، نو هغه ته د مشوره ورکوونکو (چې مجتهدين دي) تقليد په کاردی او د هغوی نظر غوره کول په کاردي، که د هغوی د نظر څخه يې خلاف پرېکړه وکړه، پرېکړه نافذه نه ده.

همدا خبره ناصر الدين ابو القاسم الحسيني السمرقندي (ت ۵۵۶هـ ق) په خپل کتاب الملتقط کې کوي، وايي: "**وإذا أشكل على القاضي أمر، ولم يكن فيه رأي فعليه أن يشاور العلماء ثم ينظر إلى أحسن أقاويلهم وقضى بما يراه صوابا، و لا يقضي بما لا يراه صوابا إلا أن يكون غيره أقوى في الفقه ووجوه الاجتهاد فيجوز ترك رأيه...و هذا كله إذا كان من أهل الاجتهاد و إن لم يكن منه فعليه تقليد الفقهاء واتباع رأيهم، فإذا قضى بخلافه لا ينفذ حكمه**"[2].

که قاضي ته د يوې مسئلې حکم نا څرګند شو او هغه په کې کوم نظر نه درلوده، نو ورته په کاردي چې د علماوو سره مشوره وکړي، بيا دې د هغوی د نظرونو څخه تر ټولو ښه نظر انتخاب کړي او څه چې ورته صحيح ښکاره شي پرېکړه دې پرې وکړي، يوازې په هغه نظر به پرېکړه کوي چې هغه ورته پخپله د حق او صحيح په سترګه ګوري، خو که بل فقيه له هغه څخه په فقه او د اجتهاد په طريقو کې قوي وي، نو بيا قاضي خپل نظر پرېښودلی شي. دا ټولې خبرې په هغه حالت کې دي چې قاضي مجتهد وي او که مجتهد نه و، نو بيا خو هغه د فقهاوو په تقليد او د هغوی د نظر په منلو ملزم دی او که د هغوی د نظر خلاف يې پرېکړه وکړه حکم يې نافذ نه دی.

ابن عابدين د حصکفي د عبارت په تشريح کې وايی: «**(قَوْلُهُ: إلَّا أَنْ يَكُونَ غَيْرُهُ) أَيْ إلَّا أَنْ يَكُونَ الشَّخْصُ الَّذِي أَفْتَاهُ أَقْوَى مِنْهُ، فَيَجُوزُ لَهُ أَنْ يَعْدِلَ عَنْ رَأْيِ نَفْسِهِ إلَى رَأْيِ ذَلِكَ الْمُفْتِي لَكِنْ هَذَا إذَا اتَّهَمَ رَأْيَ نَفْسِهِ**»[3]. ابن عابدين د الدر المختار د دې عبارت (چې که مشوره ورکوونکی له هغه څخه په علم او د اجتهاد په طريقو کې زيات پوهېده، نو بيا خپل نظر پرېښودلی شي او د هغه عالم نظر اخيستلی شي، سره له دې چې دا مجتهد هم وي) د دې قول په تشريح کې دومره اضافه کوي چې دا يوازې هغه وخت کولی شي چې د خپل نظر په اړه شکمن شي او مرجوح ورته ښکاره شي، خو که مرجوح ورته ښکاره نه شي، نو بيا به په خپل نظر پرېکړه کوي.

درېم حالت: چې حاکم مجتهد نه وي او مشوره ورکوونکي مجتهدين وي

درېم حالت هغه حالت دی چې حاکم او قاضي غير مجتهدين وي او مشوره ورکوونکي مجتهدين وي، نو په دې حالت کې خو هيڅ اشکال نشته، ځکه په دې حالت کې د هغه مجتهدينو مشوره منل په دې حاکم لازم دي او د شورا په پايلو ملزم دی او که دا غير مجتهد حاکم او قاضي د هغوی نظر او مشوره ونه مني او د شورا پايلې تسليم نه کړي، نو حکم او پرېکړه يې مردووده ده او د منلو وړ نه ده، دا مو د حصکفي، ناصر الدين السمرقندي او نورو په دې مخکېنيو عبارتونو کې هم ولوستل او دلته هم يو څو عبارتونه د فقهاوو نقل کوم.

د مختصر الطحاوي په شرحه کې امام جصاص رازي وايي: «**مسألة: قال أبو جعفر: (فإن أشكل عليه: شاور رهطًا من أهل الفقه، ثم نظر إلى أحسن أقاويلهم، وأشبهها بالحق، فقضى به). وذلك لقول الله تعالى: {وشاورهم في الأمر}. وقال: {وأمرهم شورى بينهم}. وقال: {فبشر عباد (17) الذين يستمعون القول فيتبعون أحسنه}. مسألة: قال أبو جعفر: (وإن رأى خلاف رأيهم أحسن وأشبه بالحق: قضى به). قال أحمد: هذا على شريطة أن يكون القاضي من أهل الاجتهاد، وعالمًا بطريق القياس ووجوهه، فيكون كواحد منهم، يجوز له أن يخالف عليهم إذا رأى ذلك. فأما إن كان غير عالم بالفقه، وطرق الاجتهاد والقياس: فغير جائز له مخالفتهم جميعًا، بل عليه أن يجتهد حينئذ في تقليد أوثقهم في نفسه، وأعلمهم عنده، مثل العامي إذا نزلت به نازلة**»[4].

که کومه مسئله ورته مشکله او ناڅرګنده وه، د فقهاوو او مجتهدينو د يو جماعت سره دې مشوره وکړي، بيا دې د هغوی د اقوالو څخه درست او د حق سره نږدې مذهب انتخاب کړي او د هغه پر بنسټ دې پرېکړه وکړي، د دې يادو ايتونو په استناد. مسئله: امام طحاوي وايي: که نظر يې دا وه چې د هغه خپل نظر بهتر او د حق سره ډېر نږدې دی، نو په هغه خپل نظر به پرېکړه کوي. امام جصاص رازي وايي: دا په دې شرط چې دا قاضي مجتهد وي او د

---

1 - رد المحتار على الدر المختار شرح تنوير الأبصار، مخکینی مصدر، ج ۵ ص ۳۶۲.

2 - الملتقط في الفتاوى الحنفية ص 367. تأليف: الإمام ناصر الدين أبو القاسم محمد بن يوسف الحسيني السمرقندي المتوفى عام 556هـ ق، تحقيق: محمود نصار و السيد يوسف أحمد، من منشورات محمد علي بيضون، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، لومړی چاپ کال ۱۴۲۰هـ ق ۲۰۰۰م.

3 - رد المحتار على الدر المختار شرح تنوير الأبصار، مخکینی مصدر. ج ۵ ص ۳۶۱.

4 - شرح مختصر الطحاوي، جصاص رازي، مخکینی مصدر، ج ۸ ص ۲۴.

قیاس په طریقو او علتونو باندې عالم وي، نو له دې امله چې دا هم یو مجتهد دی، نو دې لپاره دا روا ګرځي چې د هغوی (مجتهدینو) مخالفت وکړي که نظر یې د هغوی خلاف وي، خو که فقیه نه و او د اجتهاد او قیاس په طریقو بلد نه و، د هغوی ټولو سره مخالفت ورته جواز نه لري، بلکې هغه ته په دې کې اجتهاد په کار دی چې د هغوی له جملې څخه د یو داسې چا په تقلید کولو کې کوښښ وکړي چې هغه پخپله ثقه عالم وي او دده له نظره تر ټولو زیات عالم وي، ځکه دا په دې حالت کې د عامي په څېر دی چې کله ورته کومه مسئله را پېښه شي (لکه هغه چې تقلید کوي دا یې هم باید وکړي).

همدا خبره برهان الدین ابن مازة البخاري هم کوي، وایي: «**وإن لم يكن القاضي من أهل الاجتهاد في هذه الصورة، وقد وقع الاختلاف بين أهل الفقه، أخذ بقول من هو أفقه وأورع عنده كذا هنا، لأنه بمنزلة العامي والعامي إذا استفتى في حادثة، وقد وقع الاختلاف فيما بين الفقهاء، أخذ بقول من هو أفقه عنده، كذا هنا**»[1].

که قاضي او حاکم مجتهدین نه و او د هغه فقهاوو (مجتهدینو) ترمنځ اختلاف واقع شو چې دوی ته مشوره ورکوي، نو دا قاضي او حاکم باید د داسې چا په خبره عمل وکړي چې ډېر فقیه او ډېر متقي وي، ځکه چې په دې حالت کې دا قاضي او حاکم د عامي انسان حیثیت لري او عادي انسان (چې مجتهد او فقیه نه وي) حکم دا دی چې کله د شرعي قضیې په اړه مشوره او فتوا وغواړي او د فقهاوو (مجتهدینو) تر منځ اختلاف واقع شي، نو هغه ته په کار دي چې د داسې چا په نظر عمل وکړي چې د ده له نظره ډېر فقیه وي، دلته هم باید همداسې وشي.

په دې قضیه کې زموږ د فقهاوو څرګندونې او عبارتونه واضح او څرګند دي او همدا معقول دریځ هم دی، ځکه څوک چې د یوې مسئلې سره مخ شي او پخپله د دې توان ونلري چې د هغې شرعي مسئلې حکم معلوم کړی شي، نو حتماً به داسې چا ته رجوع کوي چې هغه پرې پوهېږي او که د هغې مسئلې د حکم په اړه څو مختلف او بېلابېل نظرونه راغلل، نو په دې حالت کې هغه باید د دې نظرونو او مذهبونوترمنځ د ترجیح په لټه کې شي او د یو مطلق عامي لپاره یوازې همدا د ترجیح بنیاد کېدلی شي چې هغه نظر چې هغه یې باید غوره کړي د داسې چا نظر وي چې د هغه له نظره تر ټولو زیات عالم او متقي وي.

څلورم حالت: چې حاکم هم غیر مجتهد وي او مشوره ورکوونکي هم

دا هغه حالت دی چې نن ورسره په دې زمانه کې موږ مخامخ یو، په دې حالت کې نه مشوره اخیستونکی قاضي او حاکم مجتهد دی او نه مشوره ورکوونکي مجتهدین دي، په دې حالت کې په ډېرو مسئلو کې له مشورې پرته بله چاره نشته او مشوره هم الزامي ده، په دې اړه په الملتقط کې د ناصر الدین سمرقندي دا عبارت بالکل صریح دی چې په الدر المختار کې یې نقل کړی دی، په دې کې وایي: «**وَإِذَا أَشْكَلَ عَلَيْهِ أَمْرٌ وَلَا رَأْيَ لَهُ فِيهِ شَاوَرَ الْعُلَمَاءَ وَنَظَرَ أَحْسَنَ أَقَاوِيلِهِمْ وَقَضَى بِمَا رَآهُ صَوَابًا لَا بِغَيْرِهِ إلَّا أَنْ يَكُونَ غَيْرُهُ أَقْوَى فِي الْفِقْهِ وَوُجُوهِ الِاجْتِهَادِ فَيَجُوزُ تَرْكُ رَأْيِهِ بِرَأْيِهِ ثُمَّ قَالَ وَإِنْ لَمْ يَكُنْ مُجْتَهِدًا فَعَلَيْهِ تَقْلِيدُهُمْ وَاتِّبَاعُ رَأْيِهِمْ فَإِذَا قَضَى بِخِلَافِهِ لَا يَنْفُذُ حُكْمُهُ**»[2].

په دې عبارت کې خو په ښکاره دا یاد شوي چې که مشوره ورکوونکي علماء او مفتیان مجتهدین وي، خو ابن عابدین شامي وایي چې د مقلدو مفتیانو حکم هم همدا دی، یعنې که مشوره ورکوونکي خلک مجتهدین وي او که مقلدین وي، د هغوي مخالفت ورته جواز نه لري، ابن عابدین شامي وایي:«**قُلْت: وَهَذَا كُلُّهُ فِيمَا إذَا كَانَ الْمُفْتِيَانِ مُجْتَهِدَيْنِ وَاخْتَلَفَا فِي الْحُكْمِ، وَمِثْلُهُ يُقَالُ فِي الْمُقَلِّدِينَ فِيمَا لَمْ يُصَرِّحُوا فِي الْكُتُبِ بِتَرْجِيحِهِ وَاعْتِمَادِهِ أَوْ اخْتَلَفُوا فِي تَرْجِيحِهِ، وَإِلَّا فَالْوَاجِبُ الْآنَ اتِّبَاعُ مَا اتَّفَقُوا عَلَى تَرْجِيحِهِ أَوْ كَانَ ظَاهِرَ الرِّوَايَةِ أَوْ قَوْلَ الْإِمَامِ أَوْ نَحْوَ ذَلِكَ مِنْ مُقْتَضَيَاتِ التَّرْجِيحِ الَّتِي ذَكَرْنَاهَا فِي أَوَّلِ الْكِتَابِ وَفِي مَنْظُومَتِنَا وَشَرْحِهَا**»[3].

دا مخکې حکم په هغه صورت کې دی چې مفتیان (مشوره ورکوونکي) مجتهدین وي او فتواګانې یې متفاوتې وي، یعنې کله چې مقلد حاکم او یا عام انسان د مجتهدینو مفتیانو څخه فتوا (او مشوره) وغواړي او هغوی مختلفې فتواګانې(مشورې) ورکړي، نو باید چې د هغوی څخه د یو تقلید وکړي او که مفتیان (مشوره ورکوونکي) مقلدین هم وي باید چې همدا حکم وي، خو په هغه مسایلو کې چې د فقهې په کتابونو کې یې په ترجیح تصریح نه وي شوي او یا په ترجیح خو تصریح شوي وي، خو په ترجیح کې اختلاف نظر شتون لري او هغه مسئلې چې په هغوی کې فقهي قول شتون ولري، نو اوس په دې زمانه کې د عامي مستفتي لپاره او د غیر مجتهد قاضي لپاره په هغه قول عمل په کاردی چې په ترجیح باندې یې د مذهب علماوو اتفاق کړی وي او یا د ظاهر الروایة په کتابونو کې راغلی وي او یا د امام ابو حنیفة قول وي او همدا راز د ترجیح نور کوم اسباب چې دي د هغوی پر بنسټ باید عمل وشي کوم چې موږ د دې کتاب په پیل کې یاد کړي دي او پخپله منظومه (عقود رسم المفتي)[4] او د هغه په شرحه کې مو د هغې یادونه کړې ده.

د دې معنی دا شوه چې کومې مسئلې په فقهي کتابونو کې یادې شوي دي په هغوی کې دې د هغه ترجیح لپاره په هغه اصولو عمل وکړي چې بېلابېلو علماوو یې یادونه کړې ده او د او د ورستنیو زمانو د حالت سره سم یې تفصیل این عابدین شامي په خپله رساله (شرح عقود المفتي) کې یاد کړي دي، خو په اوسنی زمانه کې حاکم او مفتي د ځینو داسې مسئلو سره مخ کېږي چې د هغه تفصیلاتو لاندې نه راځي لکه ابن عابدین یې چې څه صورتونو ته په

---

[1] - المحیط البرهاني في الفقه النعماني، مخکینی مصدر. ج ۸ ص ۱۲-۱۳

[2] رد المحتار على الدر المختار شرح تنوير الأبصار، مخکینی مصدر، ج ۵ ص ۳۶۱-۳۶۲.

[3] - همدا مصدر او همدا جلد او صفحه.

[4] - د دې رسالې په پیل کې همدا بحث دی، شرح عقود رسم المفتي، تأليف: خاتمة المحققين العلامة محمد أمين بن عمر بن عبد العزيز الشهير بابن عابدين الشامي (ت 1252هـ ق)، چاپوونکې اداره: مکتبة البشری، کراچي، پاکستان، لومړی چاپ، کال ۱۴۳۰هـ ق ۲۰۰۹م. ص ۱۰، بیا وروسته ۳۲-۳۴.

مخکې عبارت کې اشاره کړې ده چې وايي: « فِيمَا لَمْ يُصَرِّحُوا فِي الْكُتُبِ بِتَرْجِيحِهِ وَاعْتِمَادِهِ أَوْ اخْتَلَفُوا فِي تَرْجِيحِهِ» په دې او دې ډول نورو حالاتو کې حاکم او قاضي سره له مشورې پرته بله لار نشته او بيا په هغه مشوره باندې د عمل کولو څخه پرته بله لار نشته، دا صورتونه دا لاندې کېدلی شي:

لومړی: هغه مسئلې چې په فقهي کتابونو کې اصلاً نه دي څېړل شوي، يا خو د هېواد د تنظيم اړوند اداري او د حکومتولۍ مسئلې دي، يا وقتي مسئلې دي چې بايد په اړه يې د ګټې او زيان (مصلحت) پر بنسټ تصميم ونيول شي، چې په دې کې هغه سياسي او اداري مسئلې شاملې دي چې هر حکومت او نظام ورته د خپلو عادي کارونو په جريان کې اړتيا لري، لکه لوی اداري تصميمونه، يا په ټاکلې زماني مقطع کې د يو هېواد سره د اړيکو جوړول يا ختمول، د حکومتولۍ بېلابېلې چارې او نور ډېر دا ډول کارونه.

دويم: هغه قطعي احکام چې عصري تطبيقات لري، شرطونه خو يې په کتابونو کې ياد شوي دي، خو په واقع کې د هغه د تنزيل لپاره څېړنې ته اړتيا ده، دا د پخوانيو کتابونو موضوع نه شي کېدلی، خو اوس يې په اړه احکام مشخص کول غواړي، لکه مخکې مو چې د شورا د ډګرونو په ضمن کې پرې بحث وکړ.

درېيم: هغه مسئلې چې فقهي نوازل دي او د فقهي په پخوانيو کتابونو کې نه دي څېړل شوي او نه يې څېړل ممکن وو، ځکه هغه داسې مسئلې دي چې پخوا يې شتون نه درلود. چې په دې کې د اضطراري حالاتو په اړه مسئلې هم شاملې دي، همدا راز هغه مسئلې چې د مصالحو او مصالحو، مفاسدو او مفاسدو او مصالحو او مفاسدو ترمنځ د موازنې پر بنسټ او يا هم د اولويتونو پر بنسټ هغه بايد له سره وڅېړل شي او په اړه يې تصميم ونيول شي.

څلورم: هغه مسئلې دي چې په فقهي کتابونو او په ځانګړې توګه په حنفي فقه کې څېړل شوي دي، خو په اړه يې په مذهب کې اختلاف وي او څو نظرونه يې په اړه شتون ولري او په مذهب کې د اهل ترجيح مشايخو له لورې په کې مفتی به قول نه وي متعين شوی او يا په مفتی به قول کې د مشايخو ترمنځ اختلاف شتون ولري.

پنځم: هغه مسئلې چې په اړه يې په حنفي مذهب کې څو قوله شتون ولري او په حنفي مذهب کې د اهل ترجيح مشايخو له لورې په کې مفتی به او راجح قول هم متعين شوی وي، خو د مفتی به قول د ترجيح سبب نص نه وي، بلکې مصلحت، مفسده او عرف او عادت وي، چې دا اسباب پخپله د بدلون وړ دي او په اړه يې موږ فقهي قاعده لرو چې «الفتوی تتغير بتغير الزمان والمکان»، د ترجيح د وجوهو د بدلون له امله دا مفتی به قول هم بدلون مومي او د اوسنيو حالاتو او ظروفو له امله لکه پخوانيو علماوو چې د ظاهر الرواية مسئلې له همدې امله پرې ايښې دي، اوس هم دا امکان لري چې دا مفتی به قول بايد بدلون ومومي.

په دې او دې ته ورته صورتونو کې د غير مجتهد حاکم او قاضي لپاره د مشورې او شورا پرته بله لار نشته، ځکه هغه پخپله مجتهد نه دی چې پخپله د دې قضيو حکم معلوم کړی شي، بل کوم مجتهد شتون نهلري چې هغه ته د مراجعې له لارې يې حکم معلوم کړی شي او د هغه تقليد وکړي، نو يوازې يوه لار پاتې کېږي او هغه د يو داسې مجلس سره مشوره کول دي چې په هغه کې د قضيو علم درلودونکي خلک را ټول شوي وي او بيا په هغه مشوره باندې عمل هم وکړي چې هغوی پرې متفق شي او که اتفاق ته ونرسېږي، نو د اکثريت په مشوره بايد عمل وکړي، ځکه په دې حالت کې له دې پرته بله د ترجيح وجه نشته. لکه مخکې مو چې د الملتقط په عبارت کې ولوستل او د ابن عابدين شامي توضيح مو هم ولوسته، په دې اړه په مبسوط[1] کې د امام سرخسي رحمه الله وايي:«**وَإِنْ لَمْ يَكُنْ مِنْ أَهْلِ اجْتِهَادِ الرَّأْيِ لِيَخْتَارَ بَعْضَ الْأَقَاوِيلِ نَظَرَ إلَى أَفْقَهِهِمْ عِنْدَهُ وَأَوْرَعِهِمْ فَقَضَى بِفَتْوَاهُ فَهَذَا اجْتِهَادٌ مِثْلُهُ وَلَا يُعَجِّلُ بِالْحُكْمِ إذَا لَمْ يَبِنْ لَهُ الْأَمْرُ حَتَّى يَتَفَكَّرَ فِيهِ وَيُشَاوِرَ أَهْلَ الْفِقْهِ؛ لِأَنَّهُ مَأْمُورٌ بِالْقَضَاءِ بِالْحَقِّ وَلَا يَسْتَدْرِك ذَلِكَ إلَّا بِالتَّأَمُّلِ وَالْمَشُورَةِ**»[2].

که قاضي او حاکم مجتهد نه و چې د اجتهاد په پايله کې يو نظر غوره کړی شي، نو بيا دې تقليد وکړي او د هغه چا قول دې غوره کړي چې د ده په نزد په فقه ډېره پوهه او ډېر تقوا لرونکی وي او په هماغې دې پرېکړه وکړي، ځکه دا د دې په څېر خلکو لپاره اجتهاد دی، خو تر څو چې ورته مسئله ښه نه وي څرګنده شوې په پرېکړه کې به عجله نه کوي، تر څو ښه فکر په کې وکړي او د فقهاوو سره مشوره په کې وکړي، ځکه هغه په حق باندې په پرېکړه کولو مأمور دی او دا کار د تدبر او مشورې پرته نه شي تر لاسه کېدلی.

نو دې حق ته د رسېدلو يوازينۍ لار فکر، تدبر او د فقهاوو او علماوو او پوهانو سره مشوره کول دي، حاکم او قاضي به پخپله هم تدبر او فکر کوي، خو دا يې بايد د پوهانو سره د مشورې څخه مستغني نه کړي.

---

[1] - مبسوط په حنفي فقه کې د معتبر ترينو کتابونو څخه دی، د امام محمد بن الحسن رحمه الله د ظاهر الرواية شپږ کتابونه الحاکم الشهيد په خپل مختصر کې چې (الکافي) يې ونوموه را مختصر کړل، او بيا د دې الکافي شرحه شمس الأئمة السرخسي چې مشهور فقيه او متکلم دی وکړه، دا کتاب د حنفي فقهې ډېر مهم مصدر دی، په دې اړه ابن عابدين په «شرح المنظومة المسماة بعقود رسم المفتي - ط إسطنبول» (ص20) کې وايي: «(قال) الشيخ إسماعيل النابلسي قال العلامة الطرسوسی: مبسوط السرخسی لا يعمل بما يخالفه ولا يركن إلا إليه ولا يفتى ولا يعول إلا عليه انتهى (وذكر) التميمي في طبقاته اشعارا كثيرة في مدحه منها ما انشده لبعضهم:

عليك بمبسوط السرخسي أنه ... هو البحر والدر الفريد مسائله

ولا تعتمد إلا عليه فإنه ... يجاب باعطاء الرغائب سائلُه» شيخ اسماعيل نابلسی وايي، علامه طرسوسي وايي: په هغه څه عمل کول درست نه دي چې د سرخسي د مبسوط د محتوا سره په ټکر کې وي، يوازې همدې ته بايد پناه يوړلې شي، د فتوا او اعتماد يوازينی مرجع همدا ده. تميمي په خپل کتاب الطبقات کې د مبسوط په مدحه کې ډېر اشعار ذکر کړي دي چې يو ده شعرونه يې د چا په لاندې ډول ذکر کړي دي: بايد د سرخسي مبسوط ته مراجعه وکړی، هغه د علم بحر دی، او په هغه کې ذکر شوی مسئلې نادرې ملغلرې دي، له هغه پرته په بل کتاب اعتماد مه کوه، ځکه د هغه څخه غوښتونکي ته هغه څه ورکول کېږي چې هغه يې غواړي (رغبت په کې لري).

[2] - المبسوط، سرخسي، مخکينی مصدر. ج ١٦ ص ٨۴

او کله چې مشوره وکړي، نو بيا بايد په دې حالت کې مشوره ومني، ځکه دا مجتهد نه دی اود شورا او مشورې په پايلو ملزم نه بلل د مجتهدينو سره ځانګړې حکم دی، له همدې امله امام سرخسي رحمه الله هغه مشوره او شورا بې معنی ګڼي چې پايلې يې ملزمې نه وي، په مبسوط کې وايي: «**وأن من استشار أولي الرأي الكامل من الرجال فعليه أن يطيعهم إذا لم يتهمهم فيما أشاروا عليه؛ لأن فائدة المشورة لا تظهر إلا بالطاعة**»[1].

څوک چې د کامل نظر خاوندانو سره مشوره وکړي، نو هغه باندې بيا لازم دي چې د هغوی خبره ومني، که د ورکړې مشورې په اړه يې متهم نه ګڼل، (او د مشورې پايلې او پرېکړې منل لازم دي) ځکه چې د شورا د پايلو د منلو پرته په هغه کې کوم فايده نه ښکاري.

او له همدې امله امام محمد بن حسن شيباني په خپل اصل چې په مبسوط باندې شهرت لري دا ده حديثونه ياد کړي دي، وايي: «**محمد عن أبي يوسف عن أبي بكر ابن عبد الله بن أبي مليكة عن عبد الله بن عبد الرحمن رفع حديثه إلى النبي صلى الله عليه وسلم قال: "من الحزم أن تستشير أولي الرأي ثم تطيعهم". محمد عن أبي يوسف عن علي بن أبي محمد عن عبد الرحمن بن يزيد رفعه إلى النبي صلى الله عليه وسلم قال: سأل النبي صلى الله عليه وسلم رجل: ما الحزم يا رسول الله؟ قال له: "أن ينظر الرجل إلى ذي رأي يستشيره ثم يطيعه"**»[2].

په لومړي حديث کې وايي: د عقلمندۍ له جملې څخه دا خبره ده چې د نظر د خاوندانو سره مشوره وکړې او بيا د هغوی خبره ومنځ. او په دويم حديث کې وايي: يو سړي د پيغمبر عليه السلام نه پوښتنه وکړه، ای د الله پيغمبره عقل څه ته وايي؟ پيغمبر عليه السلام ورته وويل: عقل دا دی چې انسان د نظر خاوند ولټوي ترڅو مشوره ورسره وکړي او بيا يې مشوره ومني.

کله چې په دې حالت کې مشوره وشي، نو له دې امله چې په دې حالت کې خو د تقليد خبره مطرح نه ده چې تر ټولو زيات فقيه او زيات پرهيزګاره انسان وګوي او د هغه تقليد وکړي، له دې امله دلته لاندې دوه صورتونه متحقق کېږي:

لومړی صورت: چې ټول په يوه خبره متفق شي، په دې کې اشکال نشته، دا د ټولو له نظره ملزمه پرېکړه ده، که مشوره اخيستونکی مجتهد وي او که غير مجتهد، مشوره ورکوونکي مجتهدين وي او که غير مجتهدين، په دې ټولو حالتونو کې حاکم د شورا د پايلو په منلو ملزم دی.

دويم صورت: مشوره اخيستونکی هم غير مجتهد وي او مشوره ورکوونکي هم غير مجتهدين وي او ترمنځ يې په مسئلو کې اختلاف نظر رامنځته شي، دا حالت خو د تقليد حالت نه دی چې زموږ په فقهي مصادرو کې ياد شوی چې زيات فقيه او زيات متقي دې د تقليد لپاره انتخاب کړي، نو يوازې يو حالت پاتې کېږي چې هغه د هغه مجلس د اکثريت پرېکړه ده، ځکه په اکثريت باندې ترجيح ورکول په حنفي فقه کې يو بنسټيز اصل دی.

د شورا په مجلس کې په اکثريت پرېکړه يو اصل دی

يو شمېر هغه خلک چې د نصوصو څخه درست فهم نه لري په هغو عمومي نصوصو باندې استدلال کوي چې اکثريت ته اعتبار نشته، هغه نصوص چې په قرآن کې راغلي او اکثريت ته اعتبار نه ورکوي، په دې نصوصو کې چې کوم اکثريت له اعتبار څخه غورځول شوی دی دا هغه اکثريت دی چې د کفر په صورت کې د حق په مقابل کې ولاړ وي، يا هغه اکثريت مراد دی چې د رسول الله صلی الله عليه وسلم په مقابل کې ولاړ وي، اوس دلته د دې قضيې د څېړنې فرصت نشته، خو کله چې د اسلامي امت په دننه کې د اکثريت او اقليت خبره راشي په طبيعي توګه دا د ترجيح يوه بنسټيزه وسيله ده، د احنافو څخه پرته د نورو درې واړو مذهبونو له نظره په اتفاق سره اکثريت د ترجيح معيار دی او د هغوی سره د احنافو څخه صاحبين هم په همدې نظر دي، په عامه توګه د امام ابو حنيفه رحمه الله له نظره هم اکثريت (خو د لږ تفصيل سره چې وروسته به راشي) د ترجيح معيار ګڼل کېږي له همدې امله موږ اجماع حجت ګڼو او له همدې امله د خبر واحد او خبر متواتر ترمنځ په فرق باندې قائل يو، له همدې امله زموږ په فقهي تراث کې دا اکثريت د ترجيح د يوې بنسټيزې وجهې په توګه معرفي شوی دی.

د دې په اړه مشهور حنفي فقيه امام علاء الدين الکاساني وايي: «**وأمكن الترجيح بالكثرة نصا واعتبارا، أما النص فقول النبي صلى الله عليه وسلم «يد الله مع الجماعة»، وقوله «من شذ شذ في النار»، وقوله «كدر الجماعة خير من صفو الفرقة» . وأما الاعتبار فهو الاستدلال بالإمامة الكبرى حتى قال عمر رضي الله عنه في الشورى: إن اتفقوا على شيء وخالفهم واحد فاقتلوه**»[3].

په اکثريت باندې ترجيح ورکول (يا اکثريت د ترجيح معيار ګڼل) په نص او قياس دواړو باندې ثابت دي، نص خو د پيغمبر عليه السلام دا وينا ده چې فرمايي: (يد الله مع الجماعة) د الله تأييد او مرسته د جماعت سره ده او دا وينا چې فرمايي: (من شذ شُذ في النار) څوک چې د جماعت څخه جدا شو هغه به په اور کې واچول شي او دا چې فرمايي: (كدر الجماعة خير من صفو الفرقة) په اتفاق کې لږ مشکل تېرول د افتراق د ښه حالت څخه بهتر دی. او قياس باندې هم ثابت دی چې دا په خلافت او امامت کبرى باندې قياس کړی شي، تر دې چې حضرت عمر رضي الله عنه د هغه شورا (چې د خلافت چاره يې د خپل شهادت څخه وروسته هغې ته سپارلې وه) وويل: که چېرته دوی په يو شي اتفاق وکړي او يو تن له دوی څخه د هغه مخالفت وکړي نو هغه ووژنئ.

---

[1] - المبسوط للسرخسي، مخکينی مصدر. ج ١٦ ص ١٧٤.

[2] - الأصل، لمحمد بن الحسن، مخکينی مصدر. ج ١١ ص ٥٥١.

[3] - بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع، ملک العلماء الکاساني، مخکينی مصدر. ج ١ ص ٢٢٥.

د امام کاساني دا عبارت خو بالکل صریح او واضح دی او د امامت او خلافت او د هېواد د قیادت په اړه خو د هغه په نزد قضیه داسې ثابته ده چې هغه مقیس علیه ګرځي او په نورو ځایونو کې باید په اکثریت باندې ترجیح په هغه قیاس کړی شي.

په کثرت باندې ترجیح ورکول او په غیر منصوصي مسئلو کې د اکثریت نظر د ترجیح معیار ګرځول یو داسې اصل دی چې امام سرخسي یې د فقهې یو اصل ګڼي او د یوې فقهي مسئلې په ضمن کې د حنفي مذهب دا قاعده یادوي، وایي: «**فإنه نص هنا على الترجيح بالكثرة، وهو أصل في الفقه فإن للأكثر حكم الكمال**»[1]. الحاکم الشهید په الکافي کې دلته د کثرت پر بنسټ په ترجیح ورکولو تصریح کړی ده او دا (کثرت د ترجیح بنسټ ګڼل) په فقه کې یو اصل دی، ځکه اکثر د کامل په حکم کې وي.

خو په یو بل ځای کې یوې مهمې قاعدې ته اشاره کوي او هغه دا چې کثرت د ترجیح سبب هغه وخت ګرځېدلی شي چې په اصل کې دواړه دلیلونه په قوت کې په یوه کچه وي، د بېلګې په توګه که یو لور ته نص وي او بل لور ته د ډېرو خلکو نظر په دې حالت کې کثرت د ترجیح بنسټ نه شي ګرځېدلی، خو که یو لور ته د څو تنو غیر مجتهدو علماوو نظر وي او بل لور ته د ډېرو غیر مجتهدو علماوو نظر وي په دې حالت کې کثرت د ترجیح بنسټ ګرځي، امام سرخسي وایي: «**وَالْمَصِيرُ إلَى التَّرْجِيحِ بِالْكَثْرَةِ عِنْدَ الْمُسَاوَاةِ فِي الْقُوَّةِ**»[2]. کثرت هغه وخت د ترجیح بنسټ ګرځي کله چې دلائل په قوت کې سره مساوي وي.

له دې څخه څرګندېږي چې هغه خبره چې په یو شمېر شروحو کې یې احنافو ته‌نسبت کېږي چې کثرت د احنافو له نظره د ترجیح وجه نه ده، هغه سمه نه ده، ځکه په حنفي مذهب کې د کثرت په اړه دوه نظره نقل کېږي، یو نظر امام ابو حنیفه رحمه الله ته نسبت کېږي چې هغه کثرت ته اعتبار نه ورکوي او بل مذهب صاحبینو ته نسبت کېږي چې هغوی کثرت ته اعتبار ورکوي.

د دې قضیې اصل د خنثی مشکل په قضیه کې د احنافو د امامانو په اختلاف کې دی، امام ابو یوسف به ویل چې بولې به کتل کېږي چې اکثره یې له هر مخرج څخه راوتلی خنثی ته به هماغه حکم ورکول کېږي، که د فرج څخه په کثرت سرهراوتلی نو ښځه به وي او که د ذکر څخه زیاتې راوتلې، نو سړی به شمېرل کېږي، امام ابو حنیفه رحمه الله په کثرت باندې ترجیح قبیحه وګڼله او ورته یې وویل چې ابو یوسفه! قاضي به کښېني او د هغه بولې به په لوخي باندې پیمانه کوي؟ له همدې امله امام ابو حنیفه په دې قضیه کې توقف کاوه[3].

خو ورسره ګورو چې د امام سرخسي او د علاء الدي کاساني په څېر متقن حنفي علماء کثرت د ترجیح لامل ګڼي او کله چې علامه بدر الدین عیني په کثرت باندې ترجیح ورکوي او څوک پرې اعتراض کوي، چې ستاسې ظاهر مذهب خو دا دی چې په کثرت باندې ترجیح درسته نه ده، نو هغه په ځواب کې وایي چې د حنفي مذهب مشایخ په روایت کې په کثرت رواتو باندې د ترجیح قایل دي، د هغه عبارت داسې دی، وایي:

«**الثاني: أن أحاديثنا أكثر فكانت أولى، قال محمد في " السير الكبير ": أخذنا بما أجمع عليه أهل العراق دون ما انفرد به أهل المدينة، فرجح بالكثرة. فإن قلت: هذا خلاف ظاهر مذهبكم، فإن الترجيح بالكثرة لا يعتبر عندكم. قلت: قد ذكر بعض مشايخنا الترجيح بكثرة الرواة؛ إذ الظن بصدق خبر الاثنين أقوى منه بخبر الواحد**»[4].

یعنې امام محمد بن حسن شیباني په کثرت باندې ترجیح ورکړې ده، که څوک دا اعتراض وکړي چې دا خو ستاسې د ظاهر مذهب (د امام ابو حنیفه رحمه الله د قول) سره خلاف خبره ده، ځکه په کثرت باندې ترجیح ستاسې په نزد باندې اعتبار نه لري، نو زه (عیني) به ووایم چې زمونږ د مذهب یو څه مشایخو په کثرت رواتو باندې د ترجیح یادونه کړې ده، ځکه کوم خبر چې دوه تنه نقل کړي د هغه په صدق باندې د هغه خبر د صدق په نسبت ګومان غالب وي چې یو تن یې نقل کړي. هدف یې دا دی چې دا خبره په عمومي ډول درسته نه ده چې زمونږ په مذهب کې په کثرت باندې ترجیح ورکول صحیح نه دي.

له دې امله دا باید زغرده ووایو چې د امام ابو حنیفة رحمه الله څخه چې د کثرت د عدم اعتبار کوم نظر په عمومي توګه نقل کېږي دا درست فهم نه دی، بلکې امام ابو حنیفه رحمه الله کثرت یوازې په هغه ځای کې د ترجیح دلیل نه ګڼیچې په خپله په حجت کې کثرت واقع شي، شیخ برهان الدین مرغیناني د هدایې مصنف وایي: «**لِأَنَّهُ لَا مُعْتَبَرَ بِالْكَثْرَةِ فِي نَفْسِ الْحُجَّةِ**»[5]. پخپله په حجت کې کثرت ته اعتبار نشته، په دې معنی چې کوم څه چې پخپله مستقل حجت وي، لکه یو حدیث چې د صحت په شرطونو برابر وي او بل لور ته دوه حدیثونه وي، یوازې یو لور ته د حدیثونو کثرت د ترجیح سبب

---

[1] - المبسوط للسرخسي، مخکینی مصدر. ج ٢ ص ١١٥.

[2]- المبسوط، سرخسي، مخکینی مصدر. ج ٢٦ ص ٨٣.

[3] - امام سرخسي رحمه الله دا قضیه په «المبسوط» (30/ 104) کې ذکر کړی وایي: «وأما إذا خرج منهما جميعا فقد أخذا اسم المبال في وقت واحد على صفة واحدة؛ لأن هذا الاسم لا يختلف بكثرة ما يخرج منه البول وقلته ثم إن أبا حنيفة رحمه الله استقبح الترجيح بالكثرة على ما يحكى عنه أن أبا يوسف رحمه الله لما قال بين يديه يورث من أكثرهما بولا قال يا أبا يوسف وهل رأيت قاضيا يكيل البول بالأواني؟، فقد استبعد ذلك لما فيه من القبح وتوقف في الجواب؛ لأنه لا طريق للتمييز بالرجوع إلى المعقول ولم يجد فيه نصا فتوقف وقال: لا أدري»

[4] - البناية شرح الهداية (3/ 270). البناية شرح الهداية، تألیف: محمود بن أحمد بن موسى بن أحمد بن الحسين المعروف بـ «بدر الدين العينى» الحنفى (ت 855 هـ)، تحقیق: أيمن صالح شعبان، چاپوونکې اداره: دار الكتب العلمية - بيروت، لبنان، لومړی چاپ، کال 1420 هـ - 2000 م. ج ٣ ص ٢٧٠.

[5] - العناية شرح الهداية (8/ 287). العناية شرح الهداية، تألیف: محمد بن محمد بن محمود، أكمل الدين أبو عبد الله ابن الشيخ شمس الدين ابن الشيخ جمال الدين الرومي البابرتي (المتوفى: 786هـ)، چاپوونکې اداره: دار الفكر، بيروت، لبنان. ج 8 ص 287و ج 10 ص 516.

نه کېږي، همدا راز یو څه چې په شریعت کې په دوو ګواهانو ثابتېږي، هلته که څلور ګواهان موجود شي، نو دا کثرت د ترجیح دلیل نه شمېرل کېږي، دا تفسیر په مطلق ډول دا نه نفي کوي چې کثرت دې د امام ابو حنیفه په نزد د ترجیح سبب نه وي، له همدې امله د حنفي فقهې په کتابونو کې په نورو ډېرو حالتونو کې کثرت د ترجیح دلیل شمېرل شوی دی[1].

دا فرق زموږ د اصول فقهې په کتابونو کې په ډېر ښه او څرګند شکل باندې توضیح شوی دی، صدر الشریعة په خپل مشهور کتاب التوضیح لمتن التنقیح (چې متن او شرحه دواړه د ده خپل دي) کې د هغه دقیق فرق ډېر ښه انځور کړی دی چې په یو شمېر ځایونو کې احناف کثرت د ترجیح سبب ګڼي او په یو شمېر نورو ځایونو کې په کثرت باندې ترجیح نه بنا کوي، په دې اړه وايي:«**واعلم أنا نرجح بالكثرة في بعض المواضع كالترجيح بكثرة الأصول وكترجيح الصحة على الفساد بالكثرة في صوم غير مبيت،ولا نرجح بالكثرة في بعض المواضع كما لم نرجح بكثرة الأدلة ولنا في ذلك فرق دقيق. وهو أن الكثرة معتبرة في كل موضع يحصل بها هيئة اجتماعية ويكون الحكم منوطا بالمجموع من حيث هو المجموع وأنها غير معتبرة في كل موضع لا يحصل بالكثرة هيئة اجتماعية ويكون الحكم منوطا بكل واحد منها لا بالمجموع واعتبر هذا بالشاهد فإن كل أمر منوط بالكثرة كحمل الأثقال والحروب ونحوهما فإن الأكثر فيه راجح على الأقل وكل أمر منوط بكل واحد واحد كالمصارعة مثلا فإن الكثير لا يغلب القليل فيها بل رب واحد قوي يغلب الآلاف من الضعاف فكثرة الأصول من قبيل الأول; لأنها دليل قوة تأثير الوصف فهي راجعة إلى القوة فتعتبر وكثرة الأدلة من قبيل الثاني; لأن كل واحد دليل هو مؤثر بنفسه بلا مدخل لوجود الآخر أصلا فإن الحكم منوط بكل واحد لا بالمجموع من حيث هو المجموع**»[2].

دا دې څرګنده وي چې موږ په یو شمېر مسئلو کې د کثرت پر بنسټ ترجیح ورکوو، لکه هغه قیاس ته ترجیح چې د هغې لپاره اصول (مقیس علیه نصوص) زیات وي (په هغه قیاس باندې چې اصول یې کم وي) (په دې کې د اصولو کثرت د ترجیح سبب ګرځول شوی خو په دې شرط چې علت یې یو وي، که همدا و صف څو نصوصو کې علت ګرځول شوی وي، نو دا کثرت د هغه د (علتیت) علت کېدو د تقویت لامل ګرځي د هغه وصف په مقابل کې چې علت کېدل یې په یو نص باندې ثابت وي) همدا راز په هغه روژه کې چې له شپې یې روژه نیوونکي نیت نه وي کړی او سهار یې نیت وکړي موږ د دې روژې صحت ته پر فساد باندې (د متباقي ورځې د اکثریت له امله) ترجیح ورکوو او په یو شمېر نورو مسئلو کې د کثرت پر بنسټ ترجیح نه ورکوو، لکه د دلایلو کثرت زموږ له نظره د ترجیح سبب نه دی (که یو لور ته یو حدیث وي او بل لور ته ډېر احادیث وي، نو په دې حالت کېډ احادیثو کثرت د احنافو له نظره د ترجیح لامل نه ګرځي بلکې د حدیث قوت لامل ګرځي)، وايي چې په دې قضیه کې د دې دواړو (چې په کوم ځای کې کثرت د ترجیح بنسټ ګرځوو او په کوم ځای کې یې نه ګرځوو) په منځ کې موږ ډېر دقیق فرق کوو او هغه دا چې کثرت په هغه ځای کې معتبر ګڼو چېرته چې د هغې د مجموعې څخه یو ټولیز حالت رامنځته شي او حکم هغه ټولې مجموعې باندې د مجموعې په توګه بنا وي او کثرت په هغه ځای کې اعتبار نه لري چېرته چې د کثرت په پایله کې په هغه څېر ټولیز حالت نه رامنځته کېږي، بلکې حکم په هر یو باندې په ځانته ډول بنا وي، په ټولیز توګه په ټولو نه وي بنا، په دې باندې د یو حسي مثال په ذریعه ځان پوهه کړئ، نو د هر کار سرته رسول چې په کثرتباندې (د ټولیز حالت په توګه) موقوف وي نو په هغه کې زیات په کمو راجح دي لکه د وزن پورته کول او د جنګ مخته وړل (چې په دې کې ډېر خلک په ټولیز توګه دا کارونه سرته رسوي) او هر هغه کار چې سرته رسول یې په ځانته ځان هر هر فرد پورې تړاو ولري، په دې کې بیا کثرت ته اعتبار نشته لکه کشتي (غېږه نیول، چې دا په انفرادي توګه سرته رسېږي، که یو غېږه نیونکی په یو وخت په پرله پسې او په نوبت نوبت د لسو تنو سره هم غېږه ونیسي نو دا یو تن په دې لسو تنو غالبېدلی شي، ځکه هغه لس تنه په ټولیز هیئت غېږه نه نیسي بلکې هر یو یې په مستقل ډول په ځانته ځان دا کار کوي نو دلته کثرت ته اعتبار نشته) په دې کې کېدلی شي چې یو قوي تن په ډېرو غالب شي (خو که ډېر خلک په ټولیز هیئت د یو سره غېږه ونیسي بیا دا لومړی حالت ګرځي دلته بیا کثرت د ترجیح لامل ګرځي).

نو په دې مخکې مسئلو کې د اصولو کثرت (په قیاس کې) د لومړي حالت مثال دی، ځکه د اصولو کثرت د وصف (کوم چې علت ګرځول کېږي) د تأثیر په قوت باندې دلالت کوي، نو دا کثرت د قوت سبب ګرځي، نو معتبر به وي (یعنې په هر حالت کې چې کثرت د قوت سبب وګرځي هلته معتبر ګڼل کېږي) او د دلائلو کثرت د دویم حالت مثال دی، ځکه هر دلیل پخپله مؤثر دی (او په ځانته ځان په مستقله توګه د مدعا د اثبات کار کوي) او د بل دلیل موجودیت د ده په تأثیر کې هیڅ رول نه لري، ځکه حکم په هر دلیل باندې په ځانته ځان ولاړ دی، هغه دلائل د ټولیز هیئت په توګه د حکم بنسټ نه دی.

د دې معنی دا ده چې په کوم ځای کې د کثرت څخه داسې ټیم جوړېږي چې هغه ټول ټیم هغه کار سرته رسوي نو په دې حالت کې کثرت د احنافو د ټولو امامانو په نزد معتبر دی او په کوم ځای کې چې له دې څخه ټیم نه جوړېږي او هر تن ځانته ځانته هغه مسؤولیت سرته رسوي او یو بل ته د هغه کار په سرته رسولو کې مرسته نه شي رسولی نو په دې حالت کې بیا کثرت معتبر نه دی، موږ چې په شورا کې د کوم کثرت خبره کوو هغه د احنافو په نزد

---

[1] - همدا خبره ابن نجیم په «البحر الرائق شرح كنز الدقائق ومنحة الخالق وتكملة الطوري» (8/ 539) کې کوي، وايي: «وَلِأَنَّ نَفْسَ الْخُرُوجِ دَلِيلٌ بِنَفْسِهِ فَالْكَثْرَةُ لَا يَقَعُ بِهَا التَّرْجِيحُ عِنْدَ الْمُعَارَضَةِ كَالشَّاهِدَيْنِ، وَالْأَرْبَعَةِ.»

[2] - شرح التلويح على التوضيح لمتن التنقيح في أصول الفقه، تأليف: سعد الدين مسعود بن عمر التفتازاني الشافعي (المتوفى : 793هـ) (التوضیح او متن التنقیح د صدر الشریعة دي)، تحقیق: زکریا عمیرات، چاپوونکې اداره: دار الكتب العلمية بيروت – لبنان، لومړی چاپ، کال 1416 هـ - 1996 مـ ج ۲ ص ۲۴۴. دا عبارت د توضیح دی، او د هغه شرحه تلویح هم ورسره چاپ ده.

باندې معتبر کثرت دی، ځکه په دې کې د یو تن نظر لذاته دلیل نه دی، ځکه دوی مجتهدین نه دي چې د هر یو اجتهاد دې د مسئلې د اثبات لپاره دلیل وي، بلکې له دوی څخه د زیاتو نظر چې په یو څېر شي نو یو بل تقویه کوي او د یو شي د اثبات لپاره سبب ګرځي.

د دې خبرې لنډیز سعد الدین التفتازاني داسې را ویستلی دی، وایي: «**وحاصل الكلام في هذا المقام أن الكثرة إن تأدت إلى حصول هيئة اجتماعية هي وصف واحد قوي الأثر كانت صالحة للترجيح; لأن المرجح هو القوة لا الكثرة غايته أن القوة حصلت بالكثرة وإلا فلا،فكثرة أجزاء العلة توجب القوة كما في حمل الأثقال بخلاف كثرة جزئياته كما في المصارعة إذ المقاوم واحد...قوله: "وعلى هذا" يعني كما أن كل ما يصلح دليلا مستقلا على الأحكام لا يصلح مرجحا لأحد الدليلين كذلك كل ما يصلح علة لا يصلح مرجحا; لأنه لاستقلاله لا ينضم إلى الآخر،يتحد به ليفيد القوة**»[1].

د خبرې لنډیز دا شو چې که کثرت داسې یو ټولیز حالت رامنځته کړي چې له هغه څخه یو داسې صفت جوړ شي چې قوي اغېز ولري، نو په دې حالت کې کثرت د ترجیح لپاره بنسټ ګرځي او دا ځکه چې د احنافو له نظره د ترجیح اصلي لامل په حقیقت کې قوت دی (چې دا د احنافو مشهور مذهب دی[2]) خو دا قوت د کثرت څخه په لاس راغلی دی، خو که کثرت داسې نه وي بیا د ترجیح سبب نه ګرځي، نو د علت د اجزاو کثرت (چې همدا یو علت په څو اجزاو (نصوصو) باندې ثابت شي) د قوت موجب ګرځي، لکه د اثقالو په اوچتولو کې د ډېرو کسانو راجمع کېدل (کله چې ډېر کسان د یو بار د اوچتولو لپاره سره را یو ځای شي نو یو د بل د تقویت سبب ګرځي، همدا راز کله چې د هماغه یو وصف د علتیت د اثبات لپاره ډېر نصوص راجمعه شي نو یو د بل د تقویت لامل ګرځي)، د جزئیاتو د کثرت بر خلاف (یعنې د علتونو کثرت د تقویت لامل نه ګرځي) لکه د کشتی په حالت کې چې کشتي نیونکی یو انسان دی. (یعنې هر علت پخپله په مستقله توګه په مقیس کې حکم ثابتوي، که علتونه زیات شي یو بل نه شي تقویه کولی، لکه په کشتی کې چې یو غبړه نیوونکی د ډېر سره په نوبت نوبت غبړه نیسي، دا ډېر غبړه نیونکي یو بل نه تقویه کوي، ځکه هر یو په ځانته ځان او به مستقل ډول د هغه یو غبړه نیونکي سره غبړه نیسي او یو ټولیز حالت نه ایجادوي، چې یو د بل د تقویې لامل وګرځي) ... نو پر دې بنسټ هر هغه شی چې د احکامو د اثبات لپاره د مستقل دلیل د جوړېدو صلاحیت لري هغه د بل دلیل د ترجیح لامل نه ګرځی (د دلائلو کثرت د ترجیح لامل نه شي ګرځېدلی، ځکه هر دلیل خپل کار چې د حکم اثبات دی په ځانته ځان او په مستقل ډول کوي، یو د بل سره په دې کې مرسته نه شي کولی چې یو د بل د تقویت لامل وګرځي) همدا راز هر وصف چې په مستقل ډول د علتیت اهلیت ولري یو د بل لپاره د ترجیح لامل نه شي ګرځېدلی، ځکه دا هر یو مستقل دلیل دی، بل سره نه شي یو ځای کېدلی تر څو هغه سره یوځای شي او د هغه د تقویت لامل شي.

د امام ابو حنیفه رحمه الله د مذهب د دې تشریح پر بنسټ معنی دا شوه چې:

که د شورا مجلس په داسې خلکو مشتمل وي چې هر یو غړی یې مجتهد وي او د هر یو په اجتهادي نظر مسئله په مستقل ډول ثابتېدلی شي، نو د دوی حالت به د مستقلو دلیلونو په څېر وي چې یو د بل د تقویې لامل نه ګرځي، نو په دې کې به د امام صاحب له نظره کثرت د ترجیح بنسټ نه ګرځي. خو که دا مجلس په غیر مجتهدینو باندې مشتمل وي چې د هر یو شخص نظر په ځانته ځان د څه د ثابتولو جوګه نه دی، بلکې د یو ټولیز هیئت د غوره کولو په حالت کې یو بل تقویه کوي او په نظر یې پرېکړه بنا کېږي نو په دې حالت کې به کثرت د امام ابو حنیفه رحمه الله د اصل سره سم د ترجیح سبب ګرځي، دا خو د امام ابو حنیفه رحمه الله له نظره او د صاحبینو له نظره خو کثرت مطلقا د ترجیح لامل ګرځي، نو په دې ډول مجلس کې به هم د کثرت پر بنسټ پرېکړې درستې وي. دا خبره په صراحت سره د ابن مازة البخاري په عبارت کې راغلې.

کله چې د مجتهدینو صحابه کرامو ترمنځ اختلاف په یوې مسئلې کې اختلاف رامنځته شو، نو له دې امله چې دوی مجتهدین ؤ نو په دې حالت کې د اکثرو قول ته د کمو په قول باندې د امام ابو حنیفه په نزد ترجیح نه ورکول کېږي، خو د صاحبینو په نزد به د کثرت پر بنسټ ترجیح ورکول کېږي، ابن مازة وایي: «**ولا يفضل قول الجماعة على قول الواحد، قال الفقيه أبو جعفر رحمه الله: وهذا على أصل أبي حنيفة رحمه الله، أما على أصل محمد: يفضل قول الجماعة على قول الواحد، وقد ذكر محمد رحمه الله في «السير الكبير» في مسألة: قال أهل العراق وأهل الحجاز كذا، وقال أهل الشام: كذا، فأخذنا بقول أهل العراق والحجاز لكثرتهم ولانتفاء التهمة عن قولهم**»[3].

ابن مازة د صحابه کرامو د اقوالو د مراتبو په اړه خبره کوي او وایي چې د هغوی ترمنځ په کومه مسئله کې اختلاف وي نو په دې حالت کې به د کثرت پر بنسټ د یو جماعت قول ته له هغوی څخه د یو تن په قول باندې ترجیح نه ورکول کېږي[4]، فقیه ابو جعفر وایي چې دا د امام ابو حنیفه د اصل پر بنسټ برابره خبره ده او د امام محمد بن الحسن الشیباني د اصل سره سم د اکثریت نظر تهد اقلیت پر نظر ترجیح ورکول درست دي، امام محمد په خپل کتاب

---

[1] - شرح التلويح على التوضيح لمتن التنقيح ج ۲ ص ۲۴۳. دا په التلویح کې د تفتازاني عبارت دی.

[2] - ځکه احناف وایي لا ترجيح بكثرة الأدلة بل بقوتها.

[3] - المحيط البرهاني في الفقه النعماني، مخکینی مصدر. ج ۸ ص ۸.

[4] - له همدې امله کله چې د مجتهدینو ترمنځ اختلاف واقع شي نو د احنافو په کتابونو کې د امام ابو حنیفه رحمه الله د مذهب سره سم ویل کېږي چې اقوی دې غوره کړی شي، کوم فقیه او مجتهد چې د هغه له نظره ډېر فقیه او ډېر متقي وي د هغه تقلید دې وکړي، په دې حالت کې په کثرت باندې فیصله نه کېږي، خو د غیر مجتهدینو په حالت کې دا اصل نه دی، او وجه یې هماغه ده چې التوضیح لمتن التنقیح کې ورته صدر الشریعة په تفصیل سره اشاره درلوده.

«السير الكبير» کې د یوې مسئلې په ترڅ کې وايي: د عراق او حجاز علماوو داسې ویلي او د شام علماوو داسې ویلی او موږ د عراق او حجاز د علماوو په قول عمل کوو، ځکه هغوی په اکثریت کې دي او د هغوی په مذهب کې کوم شک او تهمت هم نشته.

دویم حالت هغه حالت دی چې د شورا په مجلس کې مجتهدین نه وي، د غیر مجتهدینو نظر په مستقل ډول د مسئلې د اثبات وسیله نه ګرځي، نو له دې امله په دې حالت کې د یو نظر د بل د نظر د تقویت لامل او سبب ګرځي، نو په دې بنسټ به په داسې یو مجلس کې چې غیر مجتهدین یې غړي وي، اکثریت د ترجیح بنسټ ګرځي، په دې کې د احنافو د امامانو ترمنځ هیڅ اختلاف نشته، لکه صدر الشریعة چې په تفصیل سره خبره توضیح کړه، نو په اوسنیو ظروفو کې چې په افغانستان یا کوم بل مسلمان هېواد کې د شورا لپاره کوم مجلس تشکیلېږي نو په داسې مجالسو کې به په اکثریت پرېکړه کول به بشپړ ډول د احنافو د مذهب سره برابر وي، هم د امام ابو حنیفه د مذهب سره او هم د صاحبینو د مذهب سره.

نه یوازې دا چې اکثریت د ترجیح بنسټ ګرځول درست کار دی بلکې که چېرته په یاد اکثریت باندې ترجیح، د ترجیح د کومې بلې وجهې سره په تعارض کې واقع شي نو د اکثریت پر بنسټ ترجیح ته به د ترجیح په هرې بلې وجهې لومړیتوب ورکول کېږي، په دې اړه ټولو اصولیون تصریح کړې، موږ دلته یوازې د صدر الشریعة دا عبارت لولو هغه په توضیح لمتن التنقیح کې وايي: «**مسألة إذا تعارض وجوه الترجيح فما كان بالذات أولى مما كان بالحال أي الترجيح بالوصف الذاتي أولى من الترجيح بالوصف العارض كما إذا تعارض جهتا الفساد والصحة في صوم رمضان لم يبيته هو يرجح الفساد بكونه عبادة ونحن نرجح الصحة بكون النية في أكثر اليوم فالترجيح بالكثرة ترجيح بالذات وذلك بالعارضي**»[1].

په اکثریت باندې ترجیح د احنافو په نزد باندې ډېره قوي ترجیح ده، تر دې چې کله د ترجیح وجوهات په خپلو کې سره متعارضې شي او یوه وجه په کې د اکثریت پر بنسټ ترجیح وي نو دې ته به په نورو وجوهاتو ترجیح ورکول کېږي او دا ځکه چې دا وجه د ذاتي وصف پر بنسټ ترجیح ده او په مقابل کې به یې په عارضي اوصافو باندې ترجیح وي او کومه ترجیح چې په ذاتي وصف باندې ولاړه وي هغه په عارضي وصف باندې ولاړې ترجیح باندې فوقیت لري. په دې اړه صدر الشریعة وايي: مسئله کله چې د ترجیح وجوهات په خپلو کې سره په تعارض کې واقع شي، نو کومه وجه ترجیح چې په ذاتیاتو باندې ولاړه وي هغه به د ترجیح د هغې وجهې په مقابل کې فوقیت او ترجیح لري چې په حال (عارضي وصف) باندې بنا وي، یعنې د ذاتي وصف پر بنسټ ترجیح ورکول د عارضي صفت پر بنسټ په ترجیح ورکولو فوقیت لري، لکه کله چې د هغه روژې چې د شپې څخه یې نیت نه وي‌شوی د فساد او صحت د ترجیح اسباب سره متعارض واقع شول، امام شافعي رحمه الله وايي چې روژه یې فاسده ده او دې ته ترجیح ورکوي او د ترجیح وجه دا بیانوي چې دا عبادت دی او عبادت له نیت څخه پرته نه متحقق کېږي او موږ (احناف) وایو چې د دې روژې صحت راجح دی، ځکه نیت د ورځې په اکثره برخه کې شتون لري، (نو احناف د کثرت پر بنسټ ترجیح ورکوي) نو په کثرت باندې ترجیح د ذاتي صفت پر بنسټ ده او د امام شافعي رحمه الله ترجیح د عارضي وصف پر بنسټ ده، نو په ذاتي وصف باندې ترجیح به په عارضي وصف باندې په ترجیح فوقیت لري او د احنافو ترجیح چې په کثرت باندې ولاړه ده راجح وي.

په دې توګه دې پایلې ته رسېږو چې په د شورا په مجالسو کې په ځانګړې توګه په اوسنۍ زمانه کې باید پرېکړې د اکثریت پر بنسټ سرته ورسېږي او په اکثریت باندې شوې پرېکړې باید ټولو ته ملزمې وي، د شورا په اوسني حالت کې د احنافو د ټولو امامانو له نظره اکثریت د ترجیح یوه معتبره وجه ده، بلکې دا د نورو وجوهو په نسبت قوي وجه ده او کله چې نور وجوه د دې سره په تعارض کې واقع شي نو د اکثریت وجهې ته به په نورو ترجیح او فوقیت تر لاسه وي.

د څېړنې پایلې

د دې لنډې لیکنې په پای که نه غواړم چې د لنډیز په نوم بیا د دې لیکنې مضامین تکرار کړم تر څو د لوستونکي لپاره د ستړیا لامل و نه ګرځي، دلته یوازې هغه پایلې راوړل غواړم چې د دې څېړنې په پایله کې ورته رسېدلی یم:

لومړی: شورا د اسلام یو عام ارزښت دی چې په ټول ژوند کې یې د تطبیق غوښتنه کوي، هغه که شخصي مسئلې وي او که ټولنیزې او سیاسي مسئلې.

دویم: د شخصي مسئلو په اړه عام فقهاء وايي چې مشوره په کې مستحب کار دی او دا ډول مشوره ځکه په شریعت کې مستحب کړی شوې ده چې خلک په حرج اوستونزو کې اخته نشي، ځکه که دا ډول مشوره واجب شوی وی خلک به په ډېر مشکل کې وی، دویم لامل یې دا کېدلی شي چې د دې ډول مسئلو سره د خلکو شخصي ګټې تړلې وي، نو خلک یې حتماً سرته رسوي، له دې امله ډېر تأکید پرې نه دی شوی.

دریم:په ټولنیزو مسئلو کې د عام ولایت درلودونکو لپاره مشوره واجب ګرځول شوې ده، ځکه د دې سره داسې مقاصد تړلي دي چې شریعت ته مطلوب دي، د شورائیت څخه پرته د هغو ټولنو جوړول او مخ ته تګ ډېر ګران دي چې اسلام ته مطلوب دي او اسلام یې غواړي.

څلورم: په اوسنۍ زمانه کې هغه ټولې مسئلې چې انساني نظر او فکر ته پرېښودل شوي دي او شریعت کې په کې څرګند حکم نه دی مشخص کړی، د شورا ډګرونه شمېرل کېږي، په دې کې دا لاندې ډګرونه د یادولو وړ دي:

1. د قطعي احکامو په واقع کې تطبیق چې د علماوو په اصطلاح کې ورته د شریعت د احکامو تنزیل ویل کېږي.

---

[1] - التلويح شرح التوضيح لمتن التنقيح ج ۲ ص ۳۹٦. دا عبارت د تنقیح دی. همدا خبره امام بزدوي، او د هغه شارح عبد العزیز البخاري هم په تفصیل سره مطرح کړې ده، وګورئ: كشف الأسرار عن أصول فخر الإسلام البزدوي، عبد العزيز البخاري، مخکینی مصدر. ج ۴ ص ۱۳۹- ۱۴۰.

2. د ظني الدلالة نصوصو د معنی تعیین.
3. د متعارضو نصوصو سره د تعامل ډګر.
4. فقهي نوازل او د اوسنی زماني مسئلې.
5. هغه مسئلې چې په حنفي مذهب کې بحث شوي دي، خو مفتی به قول په کې نه دې مشخص شوی.
6. هغه مسئلې چې په حنفي مذهب کې بحث شوی دي او مفتی به قول هم په کې مشخص شوی دی، خو په مفتی به قول کې اختلاف شتون لري.
7. هغه مسئلې چې مفتی به قول په کې مشخص شوی دی، خو د اختیار سبب یې عرف، عادت، ضرورت، مصلحت، مفسده او داسې نور بدلېدونکي وجوهات دي چې په پایله کې یې مفتی به قول هم بدلېږي.
8. هغه سیاسي او ټولنیز مسائل چې غالباً د منضبطو مصلحتونو او مفسدو تابع وي.
9. هغه اداري ترتیبات، د حکومت ولی مسئلې او د قوانینو جوړونه او تعدیل چې د افرادو ژوند اغیزمن کوي.

پنځم: د هغه عمومي قضیو او مسئلو په اړه چې د ټولو خلکو په ژوند اغېز لري باید د ټولو خلکو سره مشوره وشي، لکه د هېواد قیادت ټاکل، په ځانګړې توګه په اوسنی زمانه کې چې په داسې مشورو کې د ټولو خلکو ګډون ممکن دی.

شپږم: په هغو کارونو کې چې د ټول ملت د سرنوشت سره تړاو ولري، خو ډېر راپېښېږي او د ډېرو را پېښېدو له امله په کې د ټولو سره مشوره ممکنه نه وي، نو د داسې مسئلو د بحث او فیصلو لپاره داسې مجالس جوړول په کاردي چې په پوهانو، متخصصینو، د خلکو او ولس په مشرانو او نماینده ګانو مشتمل وي او غړي یې ځانګړي خصوصیتونه ولري چې معرفت او علم، عملي تجربه او په اسلامي ارزښتونو التزامیې مهمې ځانګړتیاوې دي.

اووم: د شورائیت د تطبیق لپاره فقهاء په دې لاندې امورو ټینګار کوي:

1. د شورا لپاره یو مستقل او ځانګړی مجلس باید شتون ولري، چې دا ډول مجلس حضرت عمر رضي الله عنه درلوده.
2. په دې مجلس کې د خلکو عرفاء او نمایندګان شتون ولري، چې دا کار د پیغمبر علیه السلام په وخت کې هم تطبیق شوی دی.
3. د شورا په مجلس کې د یو مزاج او یو تخصص خلک نه وي را ټول کړی شوي، ځکه په دې حالت کې شورا بې معنی ګرځي.
4. مشوره او شورا باید په انفرادي شکل سرته ونه رسېږي، ځکه په انفرادي توګه مشوره اخیستل د شورا مقاصد له منځه وړي، بلکې دا باید د مجلس په داخل کې سرته ورسېږي.

اتم: په دې کیفیت باندې د شورا په تطبیق او ممارست ځکه ټینګار شوی چې د شورا لاندې شرعي مقاصد ترې ترلاسه شي:

1. سمې پرېکړې ته د رسېدلو لار شي او د فردي او مزاجي پرېکړو د نقصانونو څخه ټولنه وژغوري.
2. د شورائیت د تطبیق په پایله کې په ټولنه کې یووالی او همغږي رامنځته شي.
3. په ټولنه کې د حاکم نظام دیکتاتوري، استبداد او ظلم له منځه یوسي او ټولنه د سلیقوي تعامل څخه وژغوري.
4. ټولنه په ازاد مزاجی باندې وروزي چې د شرعي ادبونو د رعایت سره خپله هره خبره په داسې توګه مطرح کړی شي چې د معقولیت په صورت یې حاکم نظام په منلو مجبور کړي.
5. په ټولنه او د اداري او هېواد په کچه بد ګومانیو ته د پای ټکی کېږدي.
6. د هغو پرېکړو مسؤولیت توزیع کړي چې پایلې یې ښې نه وي.

نهم: د دې ډول شورا پرېکړې که په اجماعي توګه ونیول شي، نو پر ټولو یې منل او عملي کول لازم دي دا اجماعي خبره ده په دې کې د هیچا اختلاف هم نشته.

لسم: که د شورا د غړو او یا د حاکم او شورا د غړو ترمنځ اختلاف رامنځته شو او حاکم مجتهد و، نو هغه دې په خپل نظر عمل وکړي او د شورا پر پرېکړو ملزم نه دی، خو کومه خبره چې امام محمد د امام ابو حنیفه رحمهما الله څخه نقل کړې ده، هغه دا ده چې که مجتهد خپل نظر په دې حالت کې پرېښوده او د مقابل نظر یې عملي کړ دا کار یې درست دی.

یوولسم: کله چې حاکم او د شورا غړي ټول غیر مجتهدین وي، نو په دې حالت کې د شورا پرېکړې عملي کول لازم دي، موږ چې په کوم حالت کې ژوند کوو، هغه همدا حالت دی، اوس باید د شورا پرېکړې ملزمې واوسېږي.

دوولسم: د دې الزامي پرېکړو د لاسته راوړلو لپاره حاکم ته اختیار نشته چې د هر لوري پرېکړه یې غوره کړه، ځکه دا د تقلید حالت دی او مشوره ورکوونکي مجتهدین نه دي چې دا غیر مجتهد حاکم یې تقلید وکړي او نه حاکم مجتهد دی چې د مطلق اختیار حق ورکړل شي، ځکه دا حکم بالتشهي دي چې دا کار حرام دی، نو باید چې د ترجیح د لاملونو څخه په یو لامل عمل وکړي.

دیارلسم: په دې حالت کې د تر ټولو زیات عالم، تر ټولو زیاتفقیه او تر ټولو زیات پرهېزګار په څېر د ترجیح وجوهات نه عملي کېږي، ځکه د دې وجوهاتو څخه په هغه حالت کې استفاده کېږي چې غیر مجتهد مجتهدینو له جملې څخه د یو مجتهد قول غوره کول وغواړي او دلته چې د چا قول

غوره کېږي هغوی مجتهدین نه دي، په دې کې تر ټولو زیات فقیه نشته، بلکې دوی اصلاً غیر فقیه (غیر مجتهدین) دي، نو کله چې غیر فقیه شول، نو د افقه (تر ټولو زیات فقیه) خو سوال نه پیدا کېږي.

څوارلسم: په دې حالت کې یوازې یوه وجه د ترجیح ممکنه ده او هغه د اکثریت په قول باندې الزاماً عمل کول دي.

پنځلسم: په اکثریت باندې ترجیح ورکول د جمهورو (امام مالک، امام شافعي، امام أحمد) او د احنافو څخه د صاحبینو مذهب دی او امام ابو حنیفه رحمه الله ته چې څوک مطلقاً دا قول منسوبوي چې هغوی اکثریت د ترجیح وجه نه ګڼي، دا درست نسبت نه دی، ځکه هغوی په هغه وخت کې د دلایلو اکثریت حجت نه ګڼي چې هر دلیل په مستقل ډول مدعا ثابته کړی شي، په دې حالت کې هغوی د دلایلو د کثرت پر ځای د دلیل قوت د ترجیح دلیل ګڼي، خو که اکثریت کې هر فرد په مستقله توګه د اثبات وسیله نه وي او د یو هیئت په توګه کار کوي، چې په دې ټولیز حالت کې یو بل تقویه کولی شي، نو په دې حالت کې بیا امام ابو حنیفه رحمه الله هم د ترجیح معیار بولي او مونږ چې په کوم حالت کې قرار لرو چې د غیر مجتهدینو شورا وي، چې په دې کې د هر غړي نظر مستقل حیثیت نه لري، خو که یو د بل سره یو ځای شي، نو یو بل تقویه کوي، له دې امله دا هغه صورت دی چې په دې د امام ابو حنیفه رحمه الله په ګډون ټول مجتهدین اتفاق لري، په دې حالت کې هیڅوک هم اختلاف نه لري، په دې حالت کې امام ابو حنیفه رحمه الله هم اکثریت د ترجیح لامل ګڼي لکه صدر الشریعة چې په تفصیل سره دا خبره کړې ده او د صاحبینو په نزد خو مطلقا اکثریت د ترجیح بنسټیزه وسیله او دلیل دی، نو دا حالت د احنافو په مذهب کې هم اجماعي حیثیت لري او په امت کې هم اجماعي حیثیت لري.

وړاندیزونه

د شورائیت د حکم او څرنګوالي په اړه په عامه توګه د فقهي مذهبونو او په ځانګړې توګه د حنفي مذهب د څرګند دریځ د روښانه کېدو وروسته د اسلامي امارت مسؤولینو ته دا لاندې سپارښتنې لرم او د الله تعالی څخه امید لرم چې زړونه ورته پراخه کړي او د تطبیق هڅه یې وکړي:

لومړی: په ټولنیزو چارو، حکومتولۍ، سیاسي مسئلو او نورو ټولو مسئلو کې د نظام د مسؤولینو لپاره شورا کول یو واجب او لازمي امر دی او په دې باندې اجماع نقل شوې ده، بناءً په هېواد کې د دې له تطبیق پرته بله چاره نشته، نو باید دا د یو شرعي واجب په توګه واخیستل شي.

دویم: له دې امله چې په شریعت کې د هر حکم خپل حکمتونه او مقاصد وي او په ځانګړې توګه کوم حکمونه چې د معاملاتو (د عباداتو پرته نور ټول احکام معاملات شمېرل کېږي) که هغه مقاصد ترلاسه نه شي، نو په حقیقت کې هغه حکم په درست او صحیح ډول نه دی تطبیق شوی، نو موږ باید شورائیت په داسې توګه تطبیق کړو چې د شریعت حکمتونه او مقاصد ترې ترلاسه شي، که هغه مقاصد تر لاسه نه شي، نو هغه بیا د هغه شرعي حکم شکلیات دي او حقیقت یې نه دی او په شکلیاتو باندې هغه پایل نه مرتبېږي چې شریعت یې غواړي، نو که موږ غواړو چې واقعي پایلې پرې مرتب شي، نو واقعي او حقیقي شورائیت باید رامنځته کړو.

دریم: د شورائیت دا مقاصد چې په څېړنه کې ورته اشاره وشوه، په دې توګه په لاس راځي چې د هغه اصولو په رعایت سره پلي شي چې د عملي تطبیقاتو او د علماوو د څرګندونو او عبارتونو څخه په لاس راځي او دا په لاندې ډول دي:

1. د هېواد په کچه باید د شورا لپاره یو لوی او باصلاحیته مجلس شتون ولري، چې د تشکیل، کار او فعالیت، صلاحیتونو، مکلفیتونو او نورو اړوندو مسئلو په اړه یې باید تفصیلات په یوه وثیقه کې ځای پر ځای شي.
2. دا مجلس باید په علماوو د بېلابېلو رشتو په متخصصینو، د بېلابېلو مزاجونو او مخینو درلودونکو افرادو، د ملت په نمایندګانو، اهل نظر او عقل مندو خلکو مشتمل وي،په کې غړيتوب ولري.
3. د مهمو او استراتېژیکو قضیو اړوند مشاورت له دې مجلس بهر هیڅکله هم صورت و نه نیسي، بلکې دا ډول ټول مشاورتونه د همدې مجلس حق وي.
4. د دې مجلس د کار ډګر به هر هغه څه وي چې شریعت د اجتهاد ډګر ګرځولی دی، چې په دې څېړنه کې ورته اشاره وشوه.
5. د دې ترڅنګ د نورو تخصصي کارونو لپاره د هغه ډګر د متخصصینو څخه ځانګړې مجلسونه هم تشکیلېدلی شي، چې هر مجلس به د خپل اختصاص په دائره کې فعالیت کوي.
6. د شورائیت پرېکړې به ملزمې وي، د اسلامي امارت مشرتابه، مسؤولین او په هره کچه مسؤولین باید په دې فیصلو وجوبا التزام وکړي او هیڅوک هم ځان د شورا د پرېکړو څخه پورته و نه ګڼي، ځکه د فقهاوو د تصریحاتو سره سم غیر مجتهد حاکم او قاضي او مسؤول د شورا د پرېکړو په منلو ملزم دی.
7. که حاکم، مسؤول او قاضي مجتهد وي، نو هغه د شورا پر پرېکړو ملزم نه دی ځکه شرعي اشکال ترې جوړېږي او هغه دا چې د مجتهد په حق کې سم نظر هماغه دی چې د مجتهد د اجتهاد سره سم وي، نو که هغه د شورا هغه نظر باندې الزاماً عمل وکړي چې د هغه خپل اجتهاد د هغه سره په ټکر کې واقع دی، نو هغه به په خپل آند په نا سم مذهب پرېکړه کوي او هغه په دې ملزم دی چې په حق باندې پرېکړه وکړي او د هغه له نظره حق هغه څه دي چې د ده اجتهادي نظر دی، خو دا شرعي مانع په غیر مجتهد کې نشته، نو بناءً غیر مجتهد د شورا پر پرېکړو ملزم دی.

8. د شورا د غړو ترمنځ د اختلاف په صورت کې (کله چې حاکم هم غیر مجتهد وي او د شورا غړي هم غیر مجتهدین وي) د حنفي مذهب د درې واړو امامانو او نورو درې واړو مذهبونواتفاقي نظر دا دی چې اکثریت د ترجیح بنسټ ګرځي، نو باید په دې حالت کې د اکثریت په نظر باندې عمل وشي.

که مو په دې شکل شورائیت ته لاره هواره کړه، نو موږ به د تاریخ په دې حساس پړاو کې د ډېرو ستونزو مخه نیولې وي او هېواد او ملت به مو سمې لارې ته برابر کړی وي.

مأخذونه

په دې مأخذونو کې یوازې هغو کتابونو ته ځای ورکړل شوی چې په دې بحث کې ورڅخه استفاده شوې او په مستقیم ډول ترې نقل شوی دی، هغه کتابونه چې اقتباس ترې نه دی شوی هغوی ته په کې ځای نه دی ورکړل شوی. ټول کتابونه د قرآن کریم څخه پرته د الف با په ترتیب راوړل شوي دي، په دې کې د الف لام رعایت نه دی شوی.

1. القرآن الکریم.
2. الأحكام السلطانية، تأليف: أبو الحسن علي بن محمد بن محمد بن حبيب البصري البغدادي، الشهير بالماوردي (ت 450هـ)، چاپوونکې اداره: دار الحديث – القاهرة، مصر.
3. أحكام القرآن، تأليف: أحمد بن علي أبو بكر الرازي الجصاص الحنفي (ت 370هـ)، تحقيق: عبد السلام محمد علي شاهين، چاپوونکې اداره: دار الكتب العلمية بيروت – لبنان، لومړی چاپ، کال: 1415هـ/1994م.
4. أحكام القرآن، تأليف: القاضي محمد بن عبد الله أبو بكر بن العربي المعافري الاشبيلي المالكي (ت 543هـ)، تحقيق وتعليق:محمد عبد القادر عطا، چاپوونکې اداره: دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان، دریم چاپ، کال: 1424 هـ - 2003 م.
5. أدب القاضي، تأليف: أبو العباس أحمد بن أبي أحمد الطبري المعروف بابن القاص (ت 335 هـ)، تأليف: د. حسين خلف الجبوري [ت 1444 هـ]، چاپوونکې اداره: مكتبة الصديق - المملكة العربية السعودية/الطائف، لومړی چاپ، کال 1409 هـ - 1989 م.
6. الاستذكار، تأليف: أبو عمر يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر بن عاصم النمري القرطبي (المتوفى: 463هـ)، تحقيق: سالم محمد عطا، محمد علي معوض، چاپوونکې اداره: دار الكتب العلمية – بيروت، لومړی چاپ، کال: 1421 – 2000م.
7. الأصل، چې د امام محمد بن حسن په مبسوط باندې شهرت لري، تأليف: امام أبو عبد الله محمد بن الحسن بن فرقد الشيباني (ت 189 هـ)، تحقيق: دكتور محمد بوينوكالن، چاپوونکې اداره: دار ابن حزم، بيروت او وزارت اوقاف قطر، لومړی چاپ، کال: 1433 هـ - 2012 م.
8. أصول الدين، تأليف: عبد القاهر بن طاهر بن محمد بن عبد الله البغدادي التميمي الأسفراييني، أبو منصور (المتوفى: 429 هـ)، چاپوونکې اداره: مدرسة الإلهيات بدار الفنون التركية-تركيا اسطنبول، لومړی چاپ، د چاپ کال: 1346 هـ ق 1928م.
9. الأم، تأليف: الشافعي أبو عبد الله محمد بن إدريس بن العباس بن عثمان بن شافع بن عبد المطلب بن عبد مناف المطلبي القرشي المكي (المتوفى: 204هـ)، نشروونکې اداره: دار المعرفة، بيروت، د چاپ کال: ۱۹۹۰م ۱۴۱۰هـ ق.
10. بدائع الصنائع ج ۷ ص ۵.بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع، تأليف: علاء الدين، أبو بكر بن مسعود الكاساني الحنفي الملقب بـ «بملك العلماء» (ت 587 هـ)، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، لومړی چاپ، کال 1327 - 1328 هـ.
11. البناية شرح الهداية (3/ 270). البناية شرح الهداية، تأليف: محمود بن أحمد بن موسى بن أحمد بن الحسين المعروف بـ «بدر الدين العينى» الحنفى (ت 855 هـ)، تحقيق: أيمن صالح شعبان، چاپوونکې اداره: دار الكتب العلمية - بيروت، لبنان، لومړی چاپ، کال 1420 هـ - 2000 م.
12. تاريخ بغداد، پوره نوم يې دی (تاريخ مدينة السلام وأخبار محدثيها وذكر قطانها العلماء من غير أهلها ووارديها)، تأليف: أبو بكر أحمد بن علي بن ثابت الخطيب البغدادي (392 - 463 هـ)، تحقيق: د بشار عواد معروف، چاپوونکې اداره: دار الغرب الإسلامي – بيروت، لومړی چاپ، کال 1422 هـ - 2002 م.
13. تأويلات اهل السنة «تفسير الماتريدي = تأويلات أهل السنة» (2/ 516):تأويلات أهل السنة المعروف ب (تفسير الماتريدي)، تأليف: امام محمد بن محمد بن محمود، أبو منصور الماتريدي (ت 333هـ)، تحقيق: د. مجدي باسلوم، چاپوونکې اداره: دار الكتب العلمية - بيروت، لبنان، لومړی چاپ، کال: 1426 هـ - 2005 م.
14. تبيين الحقائق شرح كنز الدقائق وحاشية الشِّلْبِيِّ، د تبيين مؤلف: عثمان بن علي الزيلعي الحنفي او د حاشية الشلبي مؤلف: شهاب الدين أحمد [بن محمد بن أحمد بن يونس بن إسماعيل بن يونس] الشِّلْبِيُّ [ت 1021 هـ] چاپوونکې اداره: المطبعة الكبرى الأميرية - بولاق، القاهرة، لومړی چاپ، کال 1314 هـ.
15. تمهيد الفصول في الأصول، چې په أصول السرخسي مشهور دی، تأليف: الإمام أبو بكر محمد بن أحمد بن أبي سهل السرخسي (ت 483 هـ)، تحقيق: أبو الوفا الأفغاني، رئيس اللجنة العلمية لإحياء المعارف النعمانية [ت 1395 هـ]، چاپوونکې اداره: جنة إحياء المعارف النعمانية بحيدر آباد بالهند.

16. الجامع [مطبوع آخر مصنف عبد الرزاق]، تأليف:معمر بن راشد الأزدي، رواية: عبد الرزاق الصنعاني، تحقيق: حبيب الرحمن الأعظمي، چاپوونکي اداره: المجلس العلمي- الهند، توزيع المكتب الإسلامي – بيروت، لبنان، دويم چاپ، کال 1403 هـ - 1983.
17. الجامع لأحكام القرآن المعروف ب(تفسير القرطبي)، تأليف: أبو عبد الله محمد بن أحمد بن أبي بكر بن فرح الأنصاري الخزرجي شمس الدين القرطبي (المتوفى: 671هـ)، تحقيق: أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش، چاپوونکي اداره: دار الكتب المصرية – القاهرة، مصر، دويم چاپ، کال: 1384 هـ - 1964 م.
18. الجواهر المضية في طبقات الحنفية، تأليف: عبد القادر بن محمد بن نصر الله القرشي، أبو محمد، محيي الدين الحنفي (المتوفى: 775هـ)، چاپوونکي اداره: مير محمد كتب خانه – كراتشي، بدون تاريخ.
19. حلية الأبرار وشعار الأخيار في تلخيص الدعوات والأذكار المستحبة في الليل والنهار، چې په (الأذكار النواوية) مشهور دی، تأليف: أبو زكريا، يحيى بن شرف النواوي (631 - 676 هـ) تحقيق او اهتمام: بَسّام عبد الوهّاب الجابي [ت 1438 هـ]، نشروونکي اداره: الجفان والجابي للطباعة والنشر - دار ابن حزم للطباعة والنشر، لومړی چاپ، د چاپ کال: 1425 هـ- 2004 م.
20. حياة الصحابة، تأليف: محمد يوسف بن محمد إلياس بن محمد إسماعيل الكاندهلوي (ت 1384هـ)، تحقيق: الدكتور بشار عوّاد معروف، چاپوونکي اداره: مؤسسة الرسالة للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت – لبنان، لومړی چاپ، کال: 1420 هـ - 1999 م.
21. درر الحكام في شرح مجلة الأحكام، تأليف: علي حيدر خواجه أمين أفندي (المتوفى: 1353هـ)، عربي ته ترجمه: فهمي الحسيني، چاپوونکي اداره: دار الجيل، بيروت، لبنان، لومړی چاپ، کال: 1411هـ - 1991م.
22. رد المحتار، على الدر المختار: شرح تنوير الأبصار، تأليف: محمد أمين، الشهير بابن عابدين [ت 1252 هـ] چاپوونکي اداره: شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده بمصر، دويم چاپ، کال: 1386 هـ = 1966 م.
23. سراج المريدين فى سبيل الدين چې پوره نوم يې (سراج المريدين في سبيل الدين لاستنارة الأسماء والصفات في المقامات والحالات الدينية والدنيوية بالأدلة العقلية والشرعية القرآنية والسنية وهو القسم الرابع من علوم القرآن في التذكير)، إملاء: أبو بكر محمد بن عبد الله بن محمد ابن العربي المعافري الإشبيلي (ت 543 هـ)، تحقيق: الدكتور عبد الله التوراتي، چاپوونکي اداره: دار التحديث الكتانية (طنجة – المغرب / بيروت - لبنان) لومړی چاپ، کال: 1438 هـ - 2017 م.
24. السياسة الشرعية في إصلاح الراعي والرعية، تأليف: شيخ الإسلام أحمد بن عبد الحليم بن عبد السلام ابن تيمية (661 - 728 هـ)، تحقيق: علي بن محمد العمران، چاپوونکي اداره: دار عطاءات العلم (الرياض) - دار ابن حزم (بيروت)، څلورم چاپ، کال: 1440 هـ - 2019 م.
25. سير أعلام النبلاء، تأليف: شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي (673 - 748 هـ)، تحقيق: محمد أيمن الشبراوي، چاپوونکي اداره: دار الحديث، القاهرة – مصر، د چاپ کال: 1427 هـ - 2006 م.
26. شرح أصول اعتقاد أهل السنة والجماعة، تأليف: أبو القاسم هبة الله بن الحسن بن منصور الطبري الرازي اللالكائي (ت 418 هـ)، تحقيق: أحمد بن سعد بن حمدان الغامدي [ت 1434 هـ]، چاپوونکي اداره: دار طيبة – السعودية، اتم چاپ، کال 1423 هـ / 2003 م.
27. شرح التلويح على التوضيح لمتن التنقيح في أصول الفقه، تأليف: سعد الدين مسعود بن عمر التفتازاني الشافعي (المتوفى : 793هـ) (التوضيح او متن التنقيح د صدر الشريعة دي)، تحقيق: زكريا عميرات، چاپوونکي اداره: دار الكتب العلمية بيروت – لبنان، لومړی چاپ، کال 1416 هـ - 1996 مـ.
28. شرح عقود رسم المفتي، تأليف: خاتمة المحققين العلامة محمد أمين بن عمر بن عبد العزيز الشهير بابن عابدين الشامي (ت 1252هـ ق)، چاپوونکي اداره: مكتبة البشرى، كراچي، پاكستان، لومړی چاپ، کال ١٤٣٠هـ ق ٢٠٠٩م.
29. شرح فتح القدير على الهداية، تأليف: كمال الدين، محمد بن عبد الواحد السيواسي ثم السكندري، المعروف بابن الهمام الحنفي [ت 861 هـ] چاپوونکي اداره: شركة مكتبة ومطبعة مصفى البابي الحلبي وأولاده بمصر، لومړی چاپ، کال 1389 هـ - 1970 م.
30. شرح مختصر الطحاوي، تأليف: أبو بكر الرازي الجصاص (305 - 370 هـ)، تحقيق: په ام القرى پوهنتون کې د دکتوراه د محصلينو يوه مجموعه، چاپوونکي اداره: دار البشائر الإسلامية - ودار السراج، لومړی چاپ، کال 1431 هـ - 2010 م.
31. صحيح البخاري، چې پوره نوم يې دی(الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله - صلى الله عليه وسلم - وسننه وأيامه)، تأليف: أبو عبد الله محمد بن إسماعيل بن إبراهيم بن المغيرة الجعفي البخاري (ت 256 هـ)، تحقيق: د. مصطفى ديب البغا، نشروونکي اداره: : (دار ابن كثير، دار اليمامة) – دمشق، سورية، پنځم چاپ، د چاپ کال 1414 هـ - 1993 م.
32. الطبقات الكبرى، تأليف: محمد بن سعد بن منيع الهاشمي البصري المعروف بابن سعد (ت 230 هـ)، تقديم: إحسان عباس، چاپوونکي اداره: دار صادر – بيروت، لومړی چاپ، کال ١٩٦٨م.
33. العناية شرح الهداية (8/ 287). العناية شرح الهداية، تأليف: محمد بن محمد بن محمود، أكمل الدين أبو عبد الله ابن الشيخ شمس الدين ابن الشيخ جمال الدين الرومي البابرتي (المتوفى: 786هـ)، چاپوونکي اداره: دار الفكر، بيروت، لبنان.

34. غياث الأمم في التياث الظلمد عبد العظيم الديب تحقيق.
35. الفصول في الأصول، تأليف: امام أحمد بن علي أبو بكر الرازي الجصاص الحنفي (ت 370هـ)، چاپوونكې اداره: وزارة الأوقاف الكويتية، دويم چاپ، كال: 1414هـ - 1994م.
36. فضائح الباطنية، تأليف: امام أبو حامد محمد بن محمد الغزالي الطوسي (ت 505هـ)، تحقيق: عبد الرحمن بدوي، چاپوونكې اداره: مؤسسة دار الكتب الثقافية – الكويت.
37. فقه الشورى والاستشارة، دكتور توفيق الشاوي، دار الوفاء، المنصورة، مصر، الطبعة الثانية عام 1992م ـ 1413.
38. الكافي مخطوط د دې مخطوط تصوير په انترنت باندې نشر شوی دی او ما سره يې په كمپيوټر کې يوه نسخه شته دی.
39. كشف الأسرار عن أصول فخر الإسلام البزدوي، تأليف: عبد العزيز بن أحمد بن محمد، علاء الدين البخاري (المتوفى : 730هـ)، تحقيق: عبد الله محمود محمد عمر، چاپوونكې اداره: دار الكتب العلمية -بيروت، لبنان، لومړی چاپ، كال:1418هـ/1997م.
40. كنز الوصول الى معرفة الأصول المعروف ب(أصول بزدوي)، تأليف: امام علي بن محمد البزدوي الحنفيى، چاپوونكې اداره: مطبعة جاويد پريس، كراچي، پاكستان.
41. المبسوط، تأليف: محمد بن أحمد بن أبي سهل شمس الأئمة السرخسي (ت 483 هـ) تحقيق: ابو الوفاء الأفغاني، چاپوونكې اداره: مطبعة السعادة – مصر.
42. المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز چې په تفسير ابن عطية مشهور دی، تأليف: أبو محمد عبد الحق بن غالب بن عبد الرحمن بن تمام بن عطية الأندلسي المحاربي (ت 542هـ)، تحقيق: عبد السلام عبد الشافي محمد، چاپوونكې اداره: دار الكتب العلمية – بيروت، لومړی چاپ، كال 1422 هـ.
43. المحيط البرهاني في الفقه النعماني: فقه الإمام أبي حنيفة رضي الله عنه، تأليف:برهان الدين أبو المعالي محمود بن أحمد بن عبد العزيز بن عمر بن مَازَةَ البخاري الحنفي (ت 616 هـ)، تحقيق: عبد الكريم سامي الجندي، چاپوونكې اداره: دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان، لومړی چاپ، كال: 1424 هـ - 2004 م.
44. مختصر الخرقى على مذهب ابي عبد الله أحمد بن حنبل الشيباني، تأليف: أبو القاسم عمر بن الحسين بن عبد الله الخرقي (المتوفى : 334هـ)، چاپوونكې اداره: دار الصحابة للتراث، د چاپ كال: 1413هـ-1993م.
45. المختصر من علم الشافعي ومن معنى قوله المعروف ب(مختصر المزنى) تأليف: أبو إبراهيم إسماعيل بن يحيى المزني (ت 264 هـ)، تصحيح وتعليق: أبي عامر عبد الله شرف الدين الداغستاني، ومعه: مقدمات منهجية بين يدي المختصر للإمام المزني، وملحق: كتاب الأمر والنهي على معنى الشافعي رحمه الله من مسائل المزني رضي الله عنه، برواية أبي إسحاق إبراهيم بن إسحاق عنه، چاپوونكې اداره: دار مدارج للنشر- الرياض، لومړی چاپ، 1440 هـ - 2019 م.
46. مسند الإمام أحمد بن حنبل، تأليف: الإمام أحمد بن حنبل (164 - 241 هـ)، تحقيق: شعيب الأرنؤوط [ت 1438 هـ]- عادل مرشد – وآخرون، إشراف: د عبد الله بن عبد المحسن التركي، چاپوونكې اداره: مؤسسة الرسالة.
47. المصباح المنير في غريب الشرح الكبير، تأليف: أحمد بن محمد بن علي الفيومي ثم الحموي، أبو العباس (ت نحو 770 هـ)، چاپوونكې اداره: المكتبة العلمية – بيروت، بدون تاريخ.
48. مصنف عبد الرزاق، تأليف أبو بكر عبد الرزاق بن همام الصنعاني، الناشر : المكتب الإسلامي – بيروت، دويم چاپ، كال: 1403هـ ق، تحقيق : حبيب الرحمن الأعظمي.
49. مفاتيح الغيب، المعروف ب (التفسير الكبير)، تأليف: أبو عبد الله محمد بن عمر بن الحسن بن الحسين التيمي الرازي الملقب بفخر الدين الرازي خطيب الري (ت 606هـ)، چاپوونكې اداره: دار إحياء التراث العربي – بيروت، دريم چاپ، كال: 1420 هـ.
50. الملتقط في الفتاوى الحنفية تأليف: الإمام ناصر الدين أبو القاسم محمد بن يوسف الحسيني السمرقندي المتوفى عام 556هـ ق، تحقيق: محمود نصار و السيد يوسف أحمد، من منشورات محمد علي بيضون، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، لومړی چاپ كال ۱۴۲۰هـ ق ۲۰۰۰م.
51. المنهاج شرح صحيح مسلم بن الحجاج، چې په (شرح الامام النووي على صحيح مسلم) شهرت لري، تأليف: أبو زكريا محيي الدين يحيى بن شرف النووي (ت 676هـ)، چاپوونكې اداره: دار إحياء التراث العربي – بيروت، دويم چاپ، كال: ۱۳۹۲هـ ق.
52. موسوعة الإجماع في الفقه الإسلامي، تأليف: د دكتوراه د رسالو مجموعه چې په جامعة الملك سعود سعودي کې ليکل شوي دي، چاپوونکې اداره: الناشر: دار الفضيلة للنشر والتوزيع بالرياض، المملكة العربية السعودية، لومړی چاپ، كال (۲۰۱۲م څخه تر ۲۰۲۱م پورې).
53. نهاية الوصول في دراية الأصول، تأليف: صفي الدين محمد بن عبد الرحيم الأرموي الهندي (715 هـ)، تحقيق: د. صالح بن سليمان اليوسف - د. سعد بن سالم السويح، چاپوونكې اداره: المكتبة التجارية بمكة المكرمة، لومړی چاپ، كال 1416 هـ - 1996 م.